UNIVERSITY OF TRAVANCORE

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES No. 153.

PRAKRIYĀSARVASVA

OF

NĀRĀYAṆA BHAṬṬA

Part III.

EDITED BY

Mīmāṁsakaratna, Mīmāṁsāviśārada, Vedaśiromaṇi,

V. A. RAMASWAMI ŚASTRI, M. A.,

Professor of Sanskrit, University College,
Honorary Director, University Manuscripts Library,
Trivandrum.

TRIVANDRUM:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,
1947.

 [Price Rs. 8-0-0.

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः—ग्रन्थाङ्कः १५३.

प्रक्रियासर्वस्वम् ।

नारायणभट्टप्रणीतम् ।

तृतीयो भागः ।

सम्पादकः

मीमांसकरत्नम्, मीमांसाविशारदः, वेदशिरोमणिः,

वी. ए. रामस्वामिशास्त्री, एम. ए.,

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षः ।

अनन्तशयने

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

कोलम्बाब्दः ११२३. क्रैस्ताब्दः १९४७.

मूल्यं रूप्यकत्रयम् ।

CONTENTS

PREFACE.

The third part of *Prakriyāsarvasva* which is now issued as No. 153 of the Trivandrum Sanskrit Series, contains the commentary on the *Taddhita* section of Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, and is, therefore, the continuation of T. S. S. Nos. 106 and 139. Its author is the well-known Kerala scholar Melputtūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri, who is better known to the Sanskrit world as a great devotee and author of *Nārāyaṇīya*, a first rate devotional poem in 100 *daśakas* praising Lord Kṛṣṇa, the deity of Guruvayoor. He belonged to the latter half of the 16th and former half of the 17th centuries A. D and his home was on the banks of the river Bharatapuzha (*Nilā*) near the Bhagavati shrine of Candanakkāvu in the Ponnani taluk in Malabar. His father was one Mātṛdatta, a reputed scholar in *Mīmāṁsā*, and his mother belonged to the great family of scholars of Payyūrmana. According to tradition, inspite of his high parentage, Bhattatiri lived a very irresponsible life in his youth, and it was his contact with Tṛkkaṇḍiyūr Acyuta Piṣaroti, a renowned scholar and astrologer of the time, that corrected him, after which he conducted a serious study of śāstras. He studied Vyākaraṇa under Piṣaroṭi himself; Mīmāṁsā and other darśanas under his own father, Tarka under Dāmodara and the Vedas under Mādhava. Once he had an attack of severe rheumatism and finding no cure for it, dedicated himself to Lord Kṛṣṇa of Guruvayoor and prayed to Him for the immediate cure of his disease by composing his famous *Nārāyaṇīya* at the rate of one *daśaka* each day; and it is said that, as a result of this, he was miraculously cured of his disease.

His renown as a great devotee and gifted poet spread far and wide in Kerala and he was duly honoured by the then rulers of Kerala — Devanārāyana of Ampalapuzha, Vīrakeralavarma of Cochin, Mānavikrama of Calicut and Godavarma of Vatakkumkur, and he has written *praśastis* on these royal patrons.

Bhattatiri has written a number of campūs, some of them at the request of Ravi Nartaka, a famous actor-reciter of the time, for the use of the *Kūttu* in temples during festive occasions. Of these *Subhadrāharaṇa*, *Rājasūya*, *Pāñcālīsvayamvara*, *Matsyāvatāra* and *Dūtavākya* are the more important.

His *Mānameyodaya* is a work on *Bhāttamīmāṁsā* having two sections, the *māna* and *meya*, of which the first alone was written by our author. It is a very successful attempt at elucidating the Bhāṭṭa conception of *Pramāṇa*. Each *Pramāṇa* is taken separately and elucidated in full as explained in the *Ślokavārttika* and its commentaries, occasionally criticising the other schools of thought.

Among his other works mention may be made of *Śrīpādasaptati*, a stotra on Goddess Durgā, *Dhātukāvya*, a work illustrating grammatical roots and *Kriyākrama*, a short work on *Gṛhyaprayoga*.

The *Prakriyāsarvasva* is considered to be his *magnum opus*. It is a running commentary on the Pāṇini-sūtras re-arranged under certain headings. Before him a few authors had already attempted to arrange the *Aṣṭādhyāyī* under different headings and write commentaries on them with a view to making these sūtras more easily understandable. Of these *Rūpāvatāra* and *Prakriyākaumudī* are known to Bhattatiri and he has made use of them with advantage. His arrangement of the sūtras under twenty sections is different from that of the others. His division is as follows :

इह संज्ञा परिभाषा सन्धिः कृत् तद्धिताः समासाश्च ।
स्त्रीप्रत्ययाः सुबर्थाः सुपां विधिश्चात्मनेपदविभागः ॥

तिङपि च कार्यविशेषः सनन्तयङ्यङ्लुकश्च सुब्धातुः ।
न्यायो धातुरुणादिश्छान्दसमिति सन्तु विंशति खण्डाः ॥

His respect for other systems of grammar, especially that of Bhoja, can be discerned from his frequent citations from them. In many sūtras which have a reference to *gaṇa*, he quotes in full Bhoja's sūtras which incorporate words in the *gaṇapātha* into the body of the sūtras, and the importance of such sūtras of Bhoja will be quite apparent when we consider the fact that several words not found in the *Gaṇapātha* are included in them to explain the popular usage in language.

The main part of the editorial work of this volume has been done by Pandit N. Rama Sastri, Vyākaraṇa-Mahopādhyāya, and he was assisted in reading the proofs by Pandit S Sankararama Sastri, Vyākaraṇa-Mahopādhyāya, and Mīmāṁsāśiromaṇi. He has also prepared six indices relating to the sūtras, ślokas, examples, pratyayas, variants in the text, and works and authors mentioned and an Introduction in Sanskrit, particularly explaining in his own verses the various taddhita suffixes and their different meanings. Mr. S. Venkatasubramania Iyer, M. A., the Publication Assistant of this Library, who has been working under me on Melputtūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri has enriched this volume with an Introduction in English emphasising the manifold importance of this masterly work of Bhaṭṭatiri by reviewing his views along with those of his predecessors in the field, and it embodies a part of the results of his investigations on the grammatical works of the author. I have great pleasure in recording here my sincere thanks to all these scholars for their hearty co-operation in the publication of this work.

This edition is based on the following manuscripts in this Library :

क. C. 205, belonging to Pantalam Palace, Travancore.

ग. C 253, belonging to the Valia Raja of Edapalli, Travancore.

घ. C. 1921, belonging to the Valia Raja, Ennakkattu Palace, Mavelikkara.

ङ. 4123, belonging to Kesavan Eswaran Namputiri, Cheerakkattu Illam, Changanacherry.

च. 226, belonging to Nareri Mana, Kutallur, Malabar.

छ. 3095, of the collections of Pandit R. A. Sastri.

University MSS. Library,
Trivandrum,
25th August, 1947.

V. A. RAMASWAMI SASTRI,
Hon. Director.

INTRODUCTION

I. THE AUTHOR

Some light has already been shed on Melputtūr Nārāyaṇa Bhattatiri, the great poet and grammarian of Kerala, and his works[1], so that now the main necessity is only to supplement what has already been known with the results of further investigation. We know among other things that he belonged to the Melputtūr Illam in Candanakkāvu near Tirunavay in the Ponani taluk in Malabar, that he was a prolific writer, the chief of whose works are the devotional poem *Nārāyaṇīya*, the grammatical treatise *Prakriyā-sarvasva*, the Mīmāṁsā manual *Mānameyodaya* and several *campū-prabandhas*, and that he flourished in the sixteenth and seventeenth centuries of the Christian Era.

1. Date

There are several data for determining the date of Nārāyaṇa Bhaṭṭa.

(a) Chronograms. The first of these constitutes the several chronograms seen in his works.

1. P. Govinda Pillai, *Malayāḷabhāṣāgranthacaritram*, Vol. I (1899), chapter viii; T. Ganapati Sastri, *Nārāyaṇīyam*, T. S. S. No 18, (1912) Introduction, K. Rama Pisharoti, 'Meppattūr Nārāyana Bhaṭṭatiri' *Indian Historical Quarterly*, Vol. IX (1933); Ulloor S. Parameswara Iyer, 'Nārāyaṇa Bhaṭṭapāda', *Souvenir* of the Silver Jubilee Celebrations of the Department for the Publication of Oriental Manuscripts, Trivandrum (1934); M. R. Balakrishna Warrier, 'Melputtūr Bhaṭṭatiri' *Sahṛdaya*, Trivandrum. Vol. I (1936), Vatakkumkur Rājarājavarma, *Melputtūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri*, Trichur (1937); K. Vasudevan Moossatu, *Meppattūr Bhaṭṭatiri*, Trichur (1938), C. Kunhan Raja, *Prakriyā-sarvasva—Taddhita*, Madras (1941), Introduction, E. V. Raman Namputiri, *Apāṇinīyapramāṇatā*, Trivandrum, (1942), Introduction, etc.

The most important of these is the chronogram आयु-रारोग्यसौख्यम् seen at the end of *Nārāyaṇīya* indicating the date of completion of that work, and corresponds to 28th Vrischikam 762 M. E.

The second in order is the śloka supposed to have been composed by him when the river Bhāratapuḻa near his home was flooded It runs .

नदीपुष्टिरसह्या नु न ह्यसारं पयोऽजनि ।
निजात् कुटीरात् सायाह्ने नष्टार्थाः प्रययुर्जनाः ॥

Here each of the four pādas gives the date of this occurrence. In calculating the date here the letters in the first and third pādas are taken, as usual, in the reverse order, and in the second and fourth in their own order. The date corresponds to 22nd Mithunam 786 M. E.

The third chronogram[2] occurs in the śloka which Bhaṭṭatiri is said to have composed on the death of his guru Acyuta Piṣāroti,

हे शब्दागम! निर्दयं विबुधताल्लब्वैर्निपीड्यसे
आष्ट्यैकप्रवणासि वैषसरणे! नष्टोऽस्यलङ्कार! भोः ।
हन्त! ज्यौतिषतन्त्र! पर्यवसिता तिथ्यृक्षयोस्ते कथा
विद्यात्मा स्वरसर्पदश्रमवतामाधारभूरच्युतः ॥

Here विद्यात्मा स्वरसर्पद् gives the date of Acyuta Piṣāroti's death as 6th Chingom 796 M. E.

So we find chronograms giving dates ranging between 762 and 796 M. E. (1587-1620 A. D.) None of these is explicitly mentioned to be a chronogram, but they are traditionally known to be such, and as there is nothing to disprove this, they can be so accepted.

2. There is another relating to the date of the composition of *Prakriyāsarvasva*, which in chronological order comes before this. The validity of this will be discussed later.

(b) *Reference to Yajñanārāyana Dīkṣita.* At the end of his *Apāṇinīyapramāṇatā* Bhattatiri refers to a Yajñanārāyaṇa Dīkṣita of the Coḷadeśa, whom there is evidence to identify with the son of Govinda Dīksita, the famous minister of Raghunātha Naik of Tanjore, who ruled between 1614 and 1633 A. D.

(c) *Granthavari relating to Bhattatiri's date of birth* A granthavari giving certain details relating to Bhattatiri is known[3]. It gives his date of birth as 735 M. E. (corresponding to 1560 A D). It also corroborates some of the chronograms noticed above, for it states that *Nārāyanīya* was completed on Sunday the 28th Vrischikam 762, the *tithi* on that day being *Krsnacaturdaśī*, the *kali* '*Āyurārogyasaukhyam*', the *vākya* '*Kāmāsannasā*' the *vākyadhruva* '*glaurarthoyam sevyaḥ*', and the *saṅkramadhruva* '*sāyakaḥ*' and that Bhāratapuḷa was flooded on 22nd Mithunam 786, the *kali* of that day being named by Bhattatiri as नदीपुष्टिरसह्यासु etc. It also states that *Prakriyāsarvasva* was commenced on 27th Makaram 791 and a part of it was completed on 3rd Meenam the same year.

(d) *The account of Nedumpayil Krṣnan Āśān.* The astrologer Nedumpayil Krṣṇan Āśān, while paying homage to his guru in the introductory part of his work *Āranmuḷavilāsam Haṁsappāttu*,[4] mentions a line of disciples of Acyuta Piṣāroti, himself being the fifth in the line[5], and speaks of Melputtūr Bhaṭṭatiri, the direct disciple of Acyuta Piṣāroti, as a person who lived for one hundred and six years. Since there is nothing to doubt the authen-

3 This has been published in the *Mangalodayam*, Trichur, Vol. V (1088), pp. 265-66.

4. Published by the Śrīviśākharāmavarmasmarakagranthaśāla, Kayamkulam, in 1083 M. E.

5. This Krṣṇan Āśān lived in the 10th century M. E, as is seen from another work of his. *Bhāṣājātakapaddhati*, edited by Dr. Kolatteri Sankara Menon in the Vanchi Setu Lakshmi Series, Trivandrum, (1926).

ticity of this statement, the date of the demise of Bhaṭṭatiri can be fixed to be 1666 A. D.

Therefore the life of Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri can be placed between 1560 and 1666 A. D.[6]

But Mr. K. Kunjunni Raja in his paper on "The Date of Nārāyana Bhatta" submitted for the Thirteenth All-India Oriental Conference held at Nagpur in 1946 (and earlier in some of the Malayalam journals) observes that Nārāyana Bhatta must have died much earlier. The argument he advances in his support is that king Mānaveda, at whose commands Nārāyana Pandita wrote the *meya* section of the *Mānameyodaya* of Nārāyana Bhatta, must be identified with the Mānaveda who ruled at Calicut between 1655 and 1658, and that as, therefore, this *meya* section must have been written during this period and as Nārāyaṇa Paṇḍita says:—

प्राङ्नारायणसूरिणार्धरचितं तन्मानमेयोदयं
मोहात् पूरयितुं कृता मतिरियं सन्तः प्रसीदन्तु नः ॥

Bhattatiri must have been dead before 1655. This is inadequate to set aside the validity of the *granthavari* quoted above and the statement of Kṛṣṇan Āśan, for there is nothing in the statement of Nārāyaṇa Paṇḍita to show that he wrote the *meya* part after Bhattatiri's death. It might be that the work was completed by him in Bhaṭṭatiri's own life-time.

2. Works.

Numerous works are attributed to Bhattatiri, but the following are popularly known to be his:

6. Mr R. Narayana Panicker in his *Keraḷabhāṣāsāhitya-caritram* (Vol. II, pp. 271 ff) speaks of a *granthavari* which seems to be the same as the one we have noticed above, but in which, he says, is also given the date of death of Bhattatiri as 841 M. E., besides his date of birth 735 M. E.

A. Devotional Works:

1. *Nārāyaṇīya*[7], his best known work condensing the *Śrīmadbhāgavata* in a hundred *daśakas*, addressed to Lord Kṛṣṇa, the deity at Guruvayoor.

2. *Śrīpādasaptati*[8], a stotra in seventy ślokas on the feet of Mahiṣamardinī, the deity at Mukkola in Malabar.

3. *Guruvāyupureśastava*, a stotra in twelve ślokas on the deity at Guruvayoor.

B. Grammatical Works:

1. *Prakriyāsarvasva*[9], a treatise in twenty *khandas* explaining the sūtras of Pāṇini arranged under definite headings, like the *Rūpāvatāra* of Dharmakīrti and *Prakriyākaumudī* of Rāmacandra.

2. *Dhātukāvya*[10], a poem in three cantos illustrating the usages of the roots in the *Dhātupātha*

3. *Apāṇinīyapramāṇatā*[11], a short essay justifying non-Pāṇinīyan usages.

7. T. S. S. No 18 Several other editions are also available.

8. Published by the Mangalodayam Press, Trichur

9. The first four *khandas* have been published as T. S. S. Nos. 106 and 139. The present volume comprises the fifth *khaṇḍa*, namely *Taddhita*. This section has also been published by Dr. C Kunhan Raja as the Madras University Sanskrit Series No 15. The *Uṇādikhaṇḍa* was published by the late Dr. T. R. Chintamani as the Madras University Sansrit Series No. 7, Part II.

10 Published in Kāvyamālā, Bombay, Vol. X

11. Published by Pandit E. V. Raman Namputiri, Trivandrum, (1942).

C. Campūs[12]:

1. *Pāñcālīsvayaṁvara.*
2. *Nālāyanīcarita.*
3. *Yudhiṣṭhirābhiṣeka.*
4. *Subhadrāharaṇa.*
5. *Rājasūya.*
6. *Kaunteyāṣṭaka.*
7. *Kirāta.*
8. *Dūtavākya.*
9. *Śūrpaṇakhāpralāpaḥ.*
10. *Nṛgamokṣa.*
11. *Ajāmilamokṣa.*
12. *Matsyāvatāra.*
13. *Gajendramokṣa.*
14. *Kucelavṛtta.*
15. *Dakṣayāga.*
16. *Svāhāsudhākara*

D. Panegyrics.

1. *Mātamahīśapraśasti*[13] on Vīrakeralavarma of Cochin,
2. *Bimbalīśapraśasti*[14] on Godavarma of Vatakkumkur.

12. The campūs relating to Mahābhārata have been published along with many others in the Prabandhāvali Series, Oorakam *Svāhāsudhākara* is published in Kāvyamālā, Vol. IV, *Matsyāvatāra* in the Journal of the Travancore University Oriental Manuscripts Library, Vol. I, Nos 1 and 2, and the rest in *Prabandharatnamālikā*.

13. This and the *Gośrīnagaravarṇanā*, were first published by Keralavarma Valia Koil Tampuran, and subsequently in the *Sāhityapariṣat Traimāsikam*, Ernakulam, by Mahakavi Ulloor S. Parameswara Aiyar.

14. Edited by the present writer in the Journal of the Travancore University Oriental Manuscripts Library, Vol. I, No. 4. (Vide Introduction to *Godavarmayaśobhūṣaṇa*).

3. *Devanārāyaṇapraśasti*[15] on Devanārāyaṇa of Ampalapuzha.

4. *Mānavikramapraśasti*[16] on Mānavikrama of Calicut.

E. Descriptions:

1. *Gośrīnagaravarṇanā*, a description of the city of Cochin.

2. *Aṣṭamīmahotsavacampū*[17], describing the Aṣṭami festival at Vaikom in Travancore.

3. *Kailāsavarṇanā*[18], a description of Kailāsa mountain as seen by Arjuna when he goes there to receive the *pāśupata*.

F. Other works:

1. *Mānameyodaya*[19], a manual on the Bhaṭṭa school of Pūrvamīmāṁsā.

2. *Sūktaśloka*[20], which forms a Devīstuti in nine ślokas, but which, through certain technical devices based on *Kaṭapayādi* notation gives the number of *aṣṭakas* in the Ṛgveda, the number of *sūktas* in each of the eight *adhyāyas* in every *aṣṭaka*, the number of *vargas* in each *sūkta* etc.

3. *Kriyākrama*[21], a work dealing with the rituals as performed by the Namputiri Brahmins belonging to the Āśvalāyana section.

15. *Vide infra* p. XVI.

16. Published by Mahakavi Ulloor in the *Sahityapariṣat Traimāsikam*, Vol. XII.

17. Edited by Chunakkara Unnikrishna Warrier, Kottakkal.

18. This is included in the *Prabandharatnamālikā*.

19. T. S. S. No. 19. Also edited by Dr. C. Kunhan Raja and Dr. S. S. Suryanarayana Sastri in the Adayar Library Series.

20. Edited with an Introduction by Dr. C. Kunhan Raja in the *Journal of Oriental Research*, Madras, Vol. VIII, pp. 358—371.

21. MSS. Trivandrum, 5611 and 12417.

4. *Caturaṅgāṣṭaka,* on the game of chess.
5. A commentary on three ślokas in the eleventh skandha of *Śrīmadbhāgavata.*
6. A commentary on the śloka '*Puṣpodbhedam*' etc. in *Amaruśataka.*
7. Several stray verses.

Several other works are also attributed to Bhaṭṭatiri which comprise the following, besides numerous campūs based on the *Rāmāyaṇa* and the *Mahābhārata*:

(i) *Ādityastava*, a stotra in Malayalam.
(ii) *Candrotsava*, a well-known Malayalam Kāvya.
(iii) *Kūṭṭapāṭhakam.*
(iv) *Bhaktisamvardhanaśataka.*
(v) *Advaitaśataka.*
(vi) *Santānagopālaprabandha.*
(vii) *Camatkāracintāmaṇi* (Jyotiṣa).
(viii) *Rāsavilāsa.*
(ix) *Subhagasandeśa.*
(x) *Sārasvata*
(xi) *Tantravārtikanibandhana.*
(xii) *Mahābhāṣyapradīpavivaraṇa.*

Of these *Candrotsava* is a work belonging to an earlier period, *Bhaktisamvardhana* is by a Brahmadatta, *Santānagopālaprabandha* is by Śrī Aśvati Tiruṇāḷ and *Subhagasandeśa* is by a different Nārāyaṇa. Nothing is known about *Sārasvata* and *Rāsavilāsa* and of the identity of *Mahābhāṣyapradīpavivaraṇa.* As for the rest of the works, it is very doubtful if they are by our author.

3. Devanārāyaṇa.

From the panegyrics of Bhaṭṭatiri it is seen that he was patronised by several of the prominent kings of his time in Keraḷa. Among these Devanārāyaṇa of Ampalapuzha is the most important for us, as it was at his command that he wrote his *magnum opus*, the *Prakriyāsarvasva.*

Several anecdotes relating to Bhaṭṭatiri during his stay in his court are known[22] all of which bear ample testimony to his quick-wittedness, natural humour and deep scholarship. The celebrated Ravi Nartaka *alias* Iravi Cākyār, the author of *Cāṇakyakathā*, for whose performance of *Kūttu* Bhattatiri wrote some of his best campū-prabandhas, was also a member of the court of this great patron of arts and letters.

Bhaṭṭatiri describes him in the *Prakriyāsarvasva* as a great scholar well versed in the Vedas and Sāstras, who got initiated into the *Kṛṣṇamantra* by a sage of Brindavana Cf:

तिष्ठत्येवानिलोऽपि प्रचरति गिरिरप्याज्ञया यस्य राज्ये
शत्रोस्सर्वाभिसारे सति रचयति यस्तस्य सर्वापहारम् ।
सोऽयं निश्शेषशास्त्रश्रुतिनिवहकलानाटकेष्वद्वितीयो
भाति श्रीदेवनारायणधरणिपतिर्मग्नचेता मुकुन्दे ॥

यो वृन्दावनवासिनो नियमिनः साक्षात्कृताधोक्षजाद्
दुष्प्रापं खलु नारदाद्ध्रुव इव प्रापोपदेशं परम् ।
यस्यापास्तसमस्तवस्तुकुतुकं कृष्णावलोकोत्सव-
क्रीडाकौतुकि मानसं विजयते सोऽयं महात्मा नृपः ॥

The *Bhṛṅgasandeśa* of Vāsudeva also speaks of him a a very famous king in the verse[23]

अक्ष्णोर्मार्गे निपतति पुरां राजधानी व ्ानीं
दुर्गाश्लेषादविदितभया देवनारायणस्य ।
यो मेदिन्यामपि निजकमर्थापयन् नामधेयं
कीर्तिक्षीरार्णवजलमपारं विधायाधिशेते ॥

and Bhaṭṭatiri himself further sings his glory in his *Devanārāyaṇapraśasti* in the following verses:[24]

22. *Vide* K. Vasudevan Moossatu, *op. cit.*, Chapter II; Vatakkumkur Rajaraja Varma, *op. cit.*, pp. 24—26.

23. *Bhṛṅgasandeśa*, TSS No 128, p. 8, Sloka 42.

24. Ms. Trivandrum, P 1658.

ब्रह्मक्षत्रं किलेमं महितजनपदं विप्रसंरक्ष्यमेव
व्यातेने जामदग्न्यस्तमिममृषिवरस्यानुसन्धाय भावम् ।
यः स्वैनैवेदमुर्वीवलयमविकलं त्रायते सोऽयमिन्धे
शूराणां तापसानामपि परमपदे देवनारायणोऽद्य ॥ १ ॥

गोत्राभ्युद्वहनोद्धुरस्य महता चक्रेण कृत्तद्विषो
लक्ष्मीं (वाच?भूमि)मपि प्रियां कलयतः स्वाखोर्द्विजेन्द्रोपरि।
भूयश्शूरकुलैकभूषणमणेर्देवेन नारायणे-
नैक्यं निश्चितमेव निश्चलधृते ते देवनारायण! ॥ २ ॥

सङ्ग्रामे देवनारायणधरणिपतेर्नाममात्रादमित्रा
वित्रस्ता विद्रवन्तश्शिव शिव! विपिने क्वापि गूढं निलीनाः ।
तत्रामी देवनारायण जय भगवन्नित्यृषीणामुदीर्णान्
वर्णानाकर्णयन्तश्चकितमत इतः केवलं व्यावलन्ते ॥ ३ ॥

कस्यैवं विदितं कलाविलसितं कोऽन्यो बुधानन्दभूः
को वा विष्णुपदं सदैव भजते तारानुसारी स्वयम् ।
तस्मादत्र भवन्तमेव भुवने राजानमीक्षामहे
स त्वं कैरवमाननीयमहिमा हे देवनारायण! ॥ ४ ॥

नित्यं मायाविलासांस्त्यजसि च भजसे किञ्च निर्वाणमत्र
प्रासप्रायं तथापि प्रचुरभुजमहो नैव निर्वाणमासीत् ।
शौर्यासङ्गः प्रभो! ते विलसति बहिरन्तश्च हन्त! प्रकामं
विश्वाश्चर्यप्रभावो जगति विजयसे देवनारायण! त्वम् ॥ ५ ॥

संरुद्धे देवनारायणनृप! भवता नास्तिकानां प्रचारे
त्वत्सेना हन्त! चार्वाकवदयि! परलोकोदयं खण्डयन्ति ।
कान्तारे वैरिणस्ते क्षपणकजनवत्सप्तभङ्गीं भजन्ते
तेषां राज्ये च ही ही! सुगतमत इव श्रूयते शून्यवादः ॥ ६

हे नारायण देवपूर्व! धरणीचक्रं न शक्याख्यं
द्वौ लोकौ परमाणुभिः कृतवता भूयोऽपि किं वेधसा ।
सृष्टं शिष्टमिदं नभस्तलमपि त्वत्सैन्यविक्षोभण-
क्षुण्णक्षोणिसरत्परागपरमाणूनां चयेनाधुना ॥ ७ ॥

This Devanārāyaṇa can be identified with the author of *Vedāntaratnamālā*[25], which is an elaborate exposition of the first Śloka in *Śrīmadbhāgavata* from the Vedantic point of view and in the strain of the bhakta.

II. THE PRAKRIYĀSARVASVA.

As the author observes in the beginning of the work, *Prakriyāsarvasva* was written at the instructions of King Devanārāyaṇa of Ampalapuzha with a view to remedying the various shortcomings met with in the earlier treatises on Sanskrit grammar like the *Kāśikā*, *Rūpāvatāra* and *Prakriyākaumudī* by explaining all the sūtras of the *Aṣṭādhyāyī* and the full derivation of all grammatical forms.

1. Date of Composition.

The expressions 'यत्नः फलप्रसूः स्यात्' and 'कृतरागरसोऽद्य' in the ninth Śloka at the beginning of *Prakriyāsarvasva* namely:

> अयमच्युतगुरुकृपया
> पाणिनिकात्यायनादिकारुण्यात् ।
> यत्नः फलप्रसूः स्यात्
> कृतरागरसोऽद्य शब्दमार्गजुषाम् ॥

are generally taken as chronograms respectively indicating the dates of commencement and completion of the work. These work out to 2nd Makaram and 3rd Meenam 792 M. E. respectively. But the *granthavari* noticed before observes that the work was commenced on 27th Makaram 791, and a part of it was completed on 3rd Meenam the same year. There is, thus, a difference between the dates from these two sources, but we can take the *granthavari* to be more dependable of the two for the following reasons :

25. Ms. Trivandrum, T 607.

(i) The *granthavari* gives several details relating to Bhaṭṭatiri, and it must be taken as authoritative, as all the other dates given in it are corroborated by other evidences.

(ii) Chronograms are generally found to occur either at the end of a work or at its very beginning. Here it occurs in the ninth śloka, and this position of it is rather anomalous.

(iii) Of the three commentaries known on the work [26], only one states these lines to be chronograms.

(iv) Even if they are taken as chronograms it is difficult to explain how the date of completion of the work occurs in the beginning of the work. The suggestion that he verse might have been inserted after the completion of the work does not appear sound, for then it could have been added at the end itself.

We can, therefore, believe with the *granthavari* that the work was commenced on 27th Makaram 791 M. E. (1616 A. D.). The date 3rd Meenam probably refers to the completion of the *Pūrvabhāga* ending with the *Nyāyakhaṇḍa* at the close of which the author gives certain details about himself.

2. The Twenty Sections.

The work contains twenty sections and the order of the treatment of the sūtras is different from that in the other recasts of the *Aṣṭādhyāyī* like *Rūpāvatāra*,

26. The three commentaries are
   (1) *Prakāśikā* (TSS. 106).
   (2) The commentary of Nīlakaṇṭha Dīkṣita (Vide Journal of the Travancore University Oriental Manuscripts Library, Vol. II. Nos. 2—3)
   (3) An anonymous commentary (MSS. Madras, R. 2710, Trivandrum, T 746 etc.)

   All the three are incomplete and the last two are unpublished. It is the last mentioned that states these to be chronograms.

Prakriyākaumudī and *Siddhāntakaumudī*. The propriety of the order followed is explained by Nīlakaṇṭha Dīkṣita in his commentary on *Prakriyāsarvasva* in the following passage:

इह शब्दशास्त्रे उपजीव्यत्वात् संज्ञाया आदौ निरूपणम् । ततः परिभाषाणां संज्ञोपजीवकत्वात्तदनन्तरशास्त्रोपजीव्यत्वेन च निरूपणम् । ततस्सन्धिनिरूपणं वक्ष्यमाणक्रियाया उपोद्घातत्वेन । ततः 'सुप्तिङन्तं' इति सूत्रे श्रुतक्रमानुरोधात् सुबन्तनिरूपणस्योचितत्वात् तस्य च प्रातिपदिकसंज्ञाधीनत्वात् तस्य च कृत्तद्धितसमासस्त्रीप्रत्ययाधीनत्वात् क्रमेण कृत्-तद्धित-समास-स्त्रीप्रत्ययानां निरूपणम् । ततः प्राप्तावसरयोः सुबर्थ-सुब्विभक्त्योः प्रकरणम् । ततश्च 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति सूत्रक्रमप्राप्ततिङन्तनिरूपणायात्मनेपदविभागः । ततश्च प्राप्तावसराणां तिङ्-लार्थविशेष-सनन्त-यङन्त-यङ्लुगन्तानां प्रकरणम् । ततस्सुबन्ततिङन्तज्ञाने सति तदुभयोपजीवि-सुब्धातुप्रकरणम् । ततः प्रसङ्गात् न्यायप्रकरणम् । ततः कार्त्स्न्येनोणादिषु धातूनामुपयोगात् क्रमेण धातूनां उणादीनां च प्रकरणम् । ततश्च लौकिकशब्दव्युत्पादनप्रकरणानन्तरं छान्दसप्रकरणनिरूपणमिति । अनेनैव क्रमेण निरूपणं सङ्गतमिति भावः । एतेन कौमुद्यादिग्रन्थप्रकरणक्रमः असङ्गतत्वादुपेक्ष्य इति ध्येयः ॥

This explanation is based on some of the author's own statements. At the beginning of the *Kṛtkhaṇḍa* he says:

अथ सुपां प्रातिपदिकाश्रयत्वात् प्रातिपदिकानां च कृत्तद्धितसमासान् विना दुर्लभत्वात् कृदादयस्तावत् कथ्यन्ते ।

At the beginning of the *Strīpratyayakhaṇḍa* is stated:

अथ स्त्रीप्रत्ययान्तानामपि विभक्तिप्रकृतित्वात् तेऽपि कथ्यन्ते ।

The *Subarthakhaṇḍa* begins as:

सुपां प्रकृतिभूतेषु ङ्याप् प्रातिपदिकेष्विह ।
उक्तेष्वथ सुपो वक्तुं तदर्थान् ब्रूमहेऽधुना ॥

The *Ātmanepadavibhāga* commences with the words

अथ तिङन्तान् वक्तुं प्रथममात्मनेपदपरस्मैपदविभाग उच्यते ।

And the verse

धात्वर्थमाश्रित्य भवन्त्युणादिका
उणाद्यधीना निगमेऽपि च स्वराः ।
अतः कृदन्तर्गतमप्युणादिकं
धातोः परं छान्दसतोऽपरं ब्रुवे ॥

occurs in the beginning of the *Uṇādikhaṇḍa*.

This order is followed as being the most suitable for explaining the derivation of words and the different grammatical processes.

3. Characteristics.

The chief characteristics of *Prakriyāsarvasva* are the following:

(i) In every section of the work the order of the sūtras in the *Aṣṭādhyāyī* is followed as far as possible.

(ii) Being a work primarily concerned with the explanation of words, it explains each sūtra by simply giving its main import in a clear and simple manner, and does not generally explain the purpose of each of the words constituting the sūtra (*dalaprayojana*) or the anuvṛtti of particular words as is done in the *Kāśikā* and some of the other recasts of the *Aṣṭādhyāyī* like *Siddhāntakaumudī*; nor does it often discuss the propriety or otherwise of particular words in a sūtra.

(iii) A large number of the *vārtikas* are explained and many of them in contexts different from those in the *Mahābhāṣya*. Verbal changes are noticeable in many of them and instances of vārtikas split up into parts and of different vārtikas combined to form single statements are also not rare. Vārtikas taken from the *Kāśikā* are also seen.

(iv) A considerable portion of the commentary is in verse of which some form explanation of the sūtras, some embody the examples, others summarise views of different writers and the rest embody both the rules and examples. Several of the illustrative verses are on Lord Kṛṣṇa and some have considerable poetic charm.

(v) Some of the sūtras are read in a slightly different manner from the *Bhāṣya* and *Kāśikā*, and the alternative readings are also sometimes indicated.

(vi) The work is very rich in the illustrations of the sūtras; it is perhaps the richest in this respect among the works of a similar nature.

(vii) A large number of works and the views of several of the earlier writers are cited, the sources being extended even to non-Pāṇiniyan systems, and some of them are subjected to adverse criticism. Bhoja's *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* and its *vṛtti* by Daṇḍanātha have influenced the author so much that it will not be wrong if we state that the work also forms a commentary on *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*[27].

The inportance of the *Prakriyāsarvasva*, therefore, consists in the facts that it is a lucid and clear commentary on the sūtras of the *Aṣṭādhyāyī*, arranged in sections relat-

27. It is worthy of note that in the *Uṇādikhaṇḍa* after explaining the sūtras of the Pāṇinian sytem (with the views of Bhoja wherever they can be stated), a separate section is devoted to explain such of the sūtras of Bhoja as could not be included in the earlier part and that the *Nyāyakhaṇḍa*, for the most part, forms a commentary on a part of the second pāda of the first adhyāya of *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*. Some of the sūtras of Bhoja setting forth the words in particular gaṇas are cited and commented on under the headings *Apatyagaṇas* and *Strīgaṇas* respectively in the *Taddhitakhaṇḍa* and *Strīpratyayakhaṇḍa*.

ing to particular grammatical processes and explaining in a logical method the derivations of the various grammatical forms, and that by its liberal outlook on the subject it has embraced within itself all the acceptable elements in the views of the earlier writers irrespective of the school of grammar to which they belonged, and that by its close adherence to the catholic system of Bhoja it forms a comprehensive manual on grammar; and it recognises the authority of the non-Pāṇiniyan systems as equivalent to to the authority of the Pāninian system, and in this respect it may be said to stand superior to its better known counterpart, the *Siddhāntakaumudī* of Bhattoji Dīkṣita, which tries to explain the formation of every word by the Pāṇiniyan system only.

III. THE TADDHITAKHAṆḌA.

The *Taddhitakhaṇḍa* of *Prakriyāsarvasva* comprises the commentary on 1105 sūtras and 152 vārtikas, the main bulk of the sūtras being taken from the portion in the *Aṣṭādhyāyī* from IV i 76 to V iv. 67, omitting such of the sūtras in them as apply only to the Vaidic words and adding some sūtras from the rest of the work which are essential for explaining the *prakriyā* here. It deals with the derivation of the nominal bases by the addition of the secondary affixes to words in the several cases in construction and to certain verbs and indeclinables. The general characteristics of the work given above are all applicable to the *Taddhitakhaṇḍa* also. It explains the sūtras in a very clear way, supplementing, wherever necessary, with rules and examples from other works, and abounds in a wealth of illustrations, the number of words given by way of illustration being about 5000.

1. SOME INTERPRETATIONS.

Some of the interpretations seen are noteworthy, a few instances of which are given below:

(a) *Feminine suffix for the taddhita formed by in.* Under the sūtra IV i·95 अत इञ् (p 3) occurs अस्त्रियामित्युक्तेः औपगवी स्त्रीति चतुर्थापत्येऽप्यणेव, 'टिड्ढाणञ्', इति ङीप्। But according to *Siddhāntakaumudī* औपगवी is formed by ङीष् by IV· i·63 जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। Daṇḍanātha explains it as due to ङीप् (vide the vṛtti on *Sar.* III· iv· 31).

(b) *Attribution of gotratā to son.* The word द्वैपायनः is derived by the addition of the suffix फक् by the sūtra IV· i 99 नडादिभ्यः फक् (p 5) to the word द्वीप which occurs in the नडादिगण। But the author's explanation of the use of this word in the sense of Vyāsa, son of Parāśara, is ingenious He says that the word द्वीप is used in the secondary sense (*upacāra*) of a person remaining in an island and so it applies to Parāśara (द्वीपस्थः पराशरोऽत्र द्वीपः), and the application to the word of the *gotrapratyaya* फक्, which can be applied, strictly speaking only in the sense of a descendant from the grandson downwards, is justified as due to the attribution of gotratā to the son, which can be done if he performs the duties of the grandson. Cf:

पौत्रादिकार्यकारित्वात् पुत्रस्यापि हि गोत्रता ।
क्वचिदारोप्यते द्वीपपुत्रो द्वैपायनस्ततः ॥

The author seems to have taken the idea of the use of the word द्वीप in the secondary sense from Vardhamāṇa's *Gaṇaratnamahodaahi* where in the vṛtti on III. 232 it is stated उपचाराद् द्वीपस्थो मुनिर्द्वीपः, तस्य द्वैपायनः। The word is generally derived as द्वीपः अयनं जन्मभूमिर्यस्य द्वीपायनः, द्वीपायन एव द्वैपायनः (स्वार्थेऽण्).

Similarly by the sūtra IV. i.103 द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् (p. 6) the form द्रौणायनः can occur only in the sense of a descendant from the grandson downwards of Droṇa. But the word is applied to Aśvatthāma, the son of Droṇa also. Bhaṭṭatiri's explanation is चिरजीवित्वेन पौत्रादिकार्यकरत्वात् द्रौणायनोऽश्वत्थामेति पुत्रेऽपि । This is following *Kāśikā* on this sutra: कथमनन्तरोऽश्वत्थामा द्रौणायन इत्युच्यते, ... अध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ।[28]

(c) *The word 'Kauṭalya'.* Under IV. i. 105 गर्गादिभ्यो यञ् (p. 6) occurs the example कौटल्यः. It is interesting to note that the word is given in this form, for the name of the famous author of the *Arthaśāstra* had been a matter of controversy as to whether it is कौटिल्यः or कौटल्यः. The derivation is कुटलस्य गोत्रापत्यं कौटल्यः. But the word कुटल is not seen in the गर्गादिगण, nor is गर्गादि generally seen taken as an *ākṛtigaṇa*. Under the *Apatyagaṇas* in this work (p. 31), however, the word occurs in the Bhoja Sūtra बल्भकुटलकुटीगुणक etc. (*Sar.* IV. i. 52) and गर्गादि is taken here as an *ākṛtigaṇa*. This is quite in keeping with the example कौटल्यः given in the commentary on गर्गादिभ्यो यञ्, though, it may be noted that both in the Madras University

28. Bhoja derives the word द्रौणायनः in a more natural way by splitting up Pāṇini's sūtra द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् into two as जीवन्तपर्वताभ्यां and द्रोणात् (*Sar.* IV. i. 82, 83) and placing them just before the sūtra corresponding to Pāṇini's शिवादिभ्योऽण् in which the *anuvṛtti* of गोत्रे does not continue, and thus enables the absence of the *anuvṛtti* in द्रोणात् also, as is indicated by Daṇḍanātha on this sūtra. कथमनन्तरापत्ये द्रौणायनः, पृथग्योगादपत्यमात्रे.

edition of the text of *Sarasvatīkanṭhābharaṇa* and the Trivandrum Sanskrit Series edition of the commentary of Daṇḍanātha[29] the sūtra is read with कुटट in the place of कुटल and the example in the commentary is कौलट्यः. In the *Gaṇaratnamahodadhi* also गर्गादि is taken as an *ākṛtigaṇa* and in the Vṛttti on III. 252 occurs the illustration कौटिल्य-शास्त्रार्णवपारदृश्वा with the variant reading कौटल्य for कौटिल्य, and Keśavasvāmin also gives the word कुटलं as the name af a Ṛṣi.[30] These also might have been the sources for the author for explaining the word under गर्गादि.

(d) *The expression 'Kauravyāḥ paśavaḥ.* Under the sūtra IV. i. 147 ते तद्राजाः (p. 18) an explanation of the usage 'कौरव्याः पशवः' in Bhaṭṭanārāyaṇa's *Veṇisaṁhāra* (I. 25) is given. The word कौरव्य in the sense of the descendant of the Kṣatriya Kuru is formed by applying the suffix ण्यः according to the sūtra IV i. 172 कुरुनादिभ्यो ण्यः. But by II. iv. 62 तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् the plural form of this word can only be कुरवः. The usage कौरव्याः here is justified as due to the attribution of Brahmin-hood to them (ब्राह्मणत्वारोपात्), for the word कौरव्य formed by the sūtra IV. i. 151 कुर्वादिभ्यो ण्यः is explained as denoting the descendants of the Brahmin Kuru (evidently following the interpretation of *Kāśikā* on II. iv. 58), in which case the suffix ण्यः will not have तद्राजत्व, being anterior to the sūtra IV. i. 168 जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् in which

29. *vide* TSS 140, *Sarasvatīkanṭhābharaṇa*, Part III. p. 149.

30. vide *Nānārthārṇavasaṅkṣepa*, III. v. 533. अथ स्यात् कुटलो गोत्रकृत्यृषौ पुंसि.

is commenced the *tadrāja* suffixes, and hence can have the plural as कौरव्याः. In the *Siddhāntakaumudī* the usage is justified in a different way by explaining it by the sūtra IV. iv. 98 तत्र साधुः.

(e) *The word 'Mādrī'.* The word माद्री is given as an example under IV. i. 177 अतश्च (p. 19) with the note माद्री तु चिन्त्या. This is following Haradatta's *Padamañjarī* which observes — कथं 'माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे' इति, स्वच्छन्दत्वाच्च ऋषयः, माद्रीसुताविस्येव वा पाठ्यम् .' Bhṭṭoji, however, states in the *Siddhāntakaumudī* that the word माद्री may be derived by putting it in the भर्गादि class when the next sūtra न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः will be applicable to it, though in the *Śabdakaustubha* he approves the view of Haradatta. It may also be noted that the word मद्र is not seen in the भर्गादि class.

(f) *Significance of the word 'Kaumārī'* Under the sūtra IV. ii. 13 कौमारापूर्ववचने (p. 45) *Kāsikā* explains the word कौमार पतिः as one whose wife was given to him in marriage while she was a maid and कौमारी भार्या as the wife taken in marriage while she was a maid, thus laying emphasis on the maid in both cases. But Bhattatiri also quotes the view of Bhoja in the *Śṛṅgāraprakāśa* "कौमारी सा भवेद् भार्यायां कुमार. प्रपद्यते" that *Kaumārī* is she who is married by a bachelor.

(g) *The term 'Daṇḍamāṇava'* The term दण्डमाणव in the sūtra IV. iii. 130 च दण्डमाणवान्तेवासिषु (p. 98) is vaguely explained in the *Kāsikā* and *Siddhāntakaumudī* as दण्डप्रधानाः माणवाः दण्डमाणवाः meaning probably naughty school boys who can be persuaded to study only by using the cane But Bhattatiri explains

it as a proper noun meaning a set of lowly dvijas who act as the watchmen of the villages of the high-born Brahmins. Cf. विप्राण्याणां ग्रामरक्षार्थं यष्टिधारिणो न्यूनद्विजाः दण्डमाणवाः, वर्णिनामन्तेवास्यन्तर्भावात् ।

(*h*) *Some words under Māśabdādi*. Among the illustrations on the vārtika तदाहेति माशब्दादिभ्य-ष्ठक् वाच्यः quoted under the sūtra IV iv. 2. तेन दीव्यति खनति जयति जितम् (p. 104) occur स्वस्तीत्याह सौवस्तिक. and स्वर्गमनमाह सौवर्गमनिकः with the note द्वारादौ. The words स्वस्ति and स्वर्गमन do not occur in माशब्दादि class though they occur in द्वारादि as स्वस्ति and स्वर्. The two words are illustrated here form *Kāśikā* on VII. iii. 4. द्वारादीनां च, स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः and स्वर्गमनमाह सौवर्गमनः ।

(*i*) *Certain Vaidik words used in Bhāṣā*. The sūtras from IV. iv. 111 to the end of the pāda are explained in the *Kāśika*, *Siddhāntakaumudī* and other works as relating to the Vaidika prakriyā being under the *adhikāra* IV. iv 110 भवे छन्दसि. Bhoja also places his sūtras corresponding to these only in the Vaidikaprakaraṇa (in the first pāda of the eight adhyāya). But Bhaṭṭatiri studies eight of these sūtras in the *Taddhitakhaṇḍa* (pp. 121—23) with the explanation that though they occur under the *Chāndasādhikāra* some of these words are seen used in *bhāṣā* also. That he is perfectly justified in doing this is evident from their usage in the classical language a few instances of which are given below:

(i) सगर्भ्यैः —

सह तनुजसगर्भ्यैःप्रेक्ष्यरक्षःसहस्रैः ।

Mahāvīracarita, VI. 27.

(ii) अभ्य: —

उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् ।

Raghuvaṁśa, VI. 75

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषम् ।

Ibid, VIII. 28.

अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

Ibid, X. 66.

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्वधूवरं पुष्यति कान्तिमग्र्याम् ।

Kumārasambhava, VII. 78.

प्रतिदिशतु शरद्वश्चेतसः प्रीतिमग्र्याम् ।

Ṛtusaṁhāra, IV. 26.

(iii) नभस्यः — (month Bhādrapada)

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् ।

Raghuvaṁśa, IX. 54.

नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ।

Ibid, XII. 29.

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ।

Ibid, XVII. 41.

(iv) सहस्यः— (month Pauṣa)

सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।

Kumārasambhava, V. 26.

(v) इषः — (month Āśvina)

श्रुततदीरितकोमलगीतकध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ।

Śiśupālavadha, VI. 49.

(vi) ऊर्जः — (month Kārtika)

कृतमदं निगदन्त इवाकुलीकृतजगत्त्रयमूर्जमतज्जवम् ।

Śiśupālavadha, VI. 50.

(vii) मधुः — (month Caitra)

मासे मधौ मधुरकोकिलभृङ्गनादैः ।

Ṛtusaṁhāra, VI. 24.

(viii) माधवः — (month Vaiśākha)

भास्करस्य मधुमाधवाविव ।

Raghuvaṁśa, XI. 7.

(ix) शिवतातिः —

प्रयत्नः कृत्स्नोऽयं फलतु शिवतातिश्च भवतु ।

Mālatīmādhava, VI. 7.

मा पूतनात्वमुपगाः शिवताति रेधि ।

Ibid, IX. 49.

(x) अरिष्टतातिः —

तत्रभवतामरिष्टतातिमाशास्महे ।

Mahāvīracarita, I. 24*.

The use of these words in the classical language is not approved by Haradatta, for he observes:

अथ कथं 'ताश्च स एव चाग्र्यजननः' 'एतच्चिह्ने विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम्' इति भाषायां प्रयोगः, छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति ।

Padamañjarī on IV. iv. 116.

छन्दोऽधिकारे लुगादीनां विधानात् भाषायां शुचिशुक्रादीनामन्याय्यः प्रयोगः ।

Ibid, IV. iv. 128.

भाषायां शिवतातिप्रभृतीनां साधुत्वं चिन्त्यम् ।

Ibid, IV. iv. 143.

But most of these words are seen enumerated in the *Amarakośa* and their inclusion therein is justified by their occurrence in the works of great poets. It may be noted that while explaining the comparatively rare word

समभ्यं. in *Amara* (II. vi. 34) both Kṣīrasvāmin and Sarvānanda indicate its enumeration as being based on its usage in classical language, and the same can be applied to all the other words which are ordained only in the Vedic language but are seen in the classical tongue also. The *Prakriyākaumudī* includes the two Sūtras अग्रात् and घच्छौ च (IV. iv. 116, 117) in the Taddhita, and the *Prasāda* observes thereon that the words formed by these are seen in *loka* also.

Similarly, while commenting on the sūtra V. ii. 89 छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि (p. 169), Bhaṭṭatiri says that the word परिपन्थी is seen in the classical language also. This is, in all probability, following the inclusion of the word in the *Amarakośa* (II. ix. 11) and instances like

नाभविष्यमहं तत्र यदि तत् परिपन्थिनी ।

Mālatīmādhava, IX-50.

पर्वतेश्वर एवार्थपरिपन्थी महानरातिरासीत् ।

Mudrārākṣasa, V. 7?.

etc. But *Kāśikā* explains the sūtra as applying only to the Vedas and Haradatta clearly states भाषायां तु परिपन्थिशब्दस्यासाधुः प्रयोगः ।

(j) *Anuvṛtti of 'nate nāsikāyāḥ'*. In the *Kāśikā* the sūtras V. ii. 32, 33 नेबिडज्बिरीसचौ and इनच् पिटच् चिकचि च (p. 160) are explained as relating to the bent of a nose, these being interpreted as having the *anuvṛtti* of the expression नते नासिकायाः from the previous sūtra, and so the words निबिड, निबीरिस, चिकिन and चिपिट will mean the bent of the nose, or, by association, the bent nose or a person having a bent nose, and

usages like निबिडा: केशाः, निबिडं वस्त्रं etc. are explained as due to analogy (*upamāna*). But Bhattatiri explains them in the sense of denseness (नीरन्ध्र) and unevenness (नत) respectively in consideration of their popular usage in these senses and following the sūtras of Bhoja :

नेर्बिडज्बिरीसचौ नीरन्ध्रे (*Sar.* V. ii. 40).

इनच्पिटच्काश्चिकचिचिकश्चास्य स्थपुटे । (*ibid*, V. ii. 41)

Therefore, according to him, there is no *anuvrtti* of 'नते नासिकायाः' in these sūtras He observes.

एतत्सूत्रद्वयं वृत्तौ व्याख्यातं नासिकानते ।
मया भोजानुसाराच्च प्रयोगाच्चैवमीरितम् ॥

(*k*) *The word Aṣṭhīvān'*. In the sūtra VIII. ii. 12 आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती (p. 171), the word अष्ठीवत् is explained here as meaning the knee joint. *Kāsikā* explains it as शरीरैकदेश and this is interpreted in *Padamañjarī* as meaning the knee-joint. *Amarakośa* also gives the same sense. But *Siddhāntakaumudī* has the sense 'a ṛṣi'

(*l*) '*Samāsācca tadviṣayāt*'. V. iii, 106 (p. 200). In interpreting this sūtra the author says that in the sense of similarity the suffix ■ comes after compounds like काकतालीय meaning accidental occurrence, and that he is following the interpretation given by Dandanātha (on *Sar.* V. iii. 141) as being more in keeping with popular usage of these words and that the interpretation of *Kāsikā viz.* इवार्थविषयात् समासात् परस्मिन् इवार्थे एव छ· प्रत्ययो भवति is very strained. The difference is that according to our author the second इवार्थ is not necessary. While his explanation would be काकतालमिलनमिव आकस्मिकं दैव-

दत्तदस्युमिलनं काकतालीयम्, *Kāsikā's* is यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः, अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालपतनसदृश इति द्वितीय उपमार्थः, तत्र प्रथमे समास· द्वितीये प्रत्ययः. This is also the explanation in *Prasāda.* According to Kaiyata and Haradatta only if there is a second expressed इवार्थ will the suffix छ apply, as in instances like शस्त्रीश्याम it does not apply, one इवार्थ being implied in the समास.

2. CERTAIN READINGS.

Though the text of the *Aṣṭādhyāyī* does not present many variants in reading and even the differences sometimes noticed do not generally affect the sense or form of the words seriously, still it is interesting to note that there are some minor variations in the readings in some of the sūtras seen in the commentaries and recasts of *Aṣṭādhyāyī.* The following are the variants noticed in the *Taddhita-kāṇḍa* of *Prakriyāsarvasva* ·

A. In one type of these the readings follow *Kāsikā* but in these the *Kāsikā* itself reads different from the *Bhāṣya,* interpolating into the sūtras certain words from the vārtikas under them, as has been pointed out by Kaiyaṭa or Haradatta [31] The following are the instances :

(*a*) IV. ii. 2. लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् (p. 44). The words शकल and कर्दम are not seen in the reading of the *Bhāṣya* and they are interpolated into the sūtra from the vārtika under it—ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्· Kaiyata observes—शकलकर्दमयोः सूत्रे पाठोऽनार्षः and Haradatta states—शकलकर्दमयोः वार्तिके दर्शनात् सूत्रे प्रक्षेपः ।

31. The differences in the readings between *Kāśikā* and *Bhāṣya* have already been pointed out by Keilhorn in his 'Notes on the Mahābhāṣya' in *The Indian Antiquary,* Vol. XVI (1887) pp 178-184.

(*b*) IV. ii 21. साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् (p. 47). The *Bhāṣya* reads the sūtra without संज्ञायाम्, this word being inserted into it from the vārtika साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम्. Kaiyata states संज्ञाग्रहणं सूत्रेऽनार्षमिति वार्तिकमारब्धम् ।

(*c*) IV. ii. 43. ग्रामजनसहायेभ्यस्तल् (p 51). Here again the word सहाय is interpolated by *Kāsikā* from the vārtika गजसहायाभ्यां च which is, therefore read omitting सहाय.

(*d*) IV. iv. 17. विभाषा विवधवीवधात् (p. 107) The word वीवध is taken from the vārtika वीवधाच्चेति वक्तव्यम् as Haradatta points out—वीवधशब्दो वार्तिके दर्शनात् सूत्रे प्रक्षिप्तः. According to Bhaṭṭoji even without the vārtika, the rule would apply to वीवध by the *Paribhāṣā* एकदेशविकृतमनन्यवत्.

(*e*) V. ii. 101. प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः (p. 174). The word वृत्ति is added by the *Kāsikā* from the vārtika वृत्तेश्च, as stated by Haradatta— सूत्रे वृत्तिशब्दो वार्तिके दर्शनात् प्रक्षिप्तः ।

(*f*) V. iv. 50. अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः (p. 213). The word अभूततद्भावे is interpolated from the vārtika च्विविधावभूततद्भावग्रहणम्. Kaiyaṭa states — अभूततद्भावग्रहणं वार्तिके दृष्ट्वान्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् and Haradatta remarks—वार्तिककारेण च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं, तदवश्यं कर्तव्यमिति सूत्र एव प्रक्षिप्य व्याचष्टे ।

B. In another set the readings differ from *Kāsikā*. The instances are the following:

(*a*) IV. ii. 42. ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् (p. 51). Both *Bhāṣya* and *Kāsikā* read यन् instead of यत् and the commentaries on them substantiate this reading. *Prasāda* also has यन्. *Rūpāvatāra*, however, reads यत्. We may also notice that though all the manuscripts used for the pre-

sent edition read यत्, the Madras University edition of the Taddhitakhaṇḍa has यन्.

(*b*) IV. ii. 101. द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् (p. 64). *Kāśikā* etc. read अपाक् instead of अवाक् and the example given there is अपाच्यम्. This is the reading of the Madras edition also But the reading in the present edition is in keeping with the more popular form अवाच्यम्.

(*c*) IV. ii. 126. कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् (p. 68). *Kāśikā* has गर्त instead of वर्त.

(*d*) IV. ii. 142 कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् (p. 71). *Kāśikā*, has पलद instead of फलद and the Madras edition follows this reading.

(*e*) IV iii. 32. सिन्ध्ववकराभ्यां कन् (p. 77). अपकराभ्यां is the reading in *Kāśikā* and Bhoja also follows this (*Sar*. IV. iii. 126).

(*f*) IV. iii. 34. श्रविष्ठाफल्गुन्यनूराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् (p. 77). The Madras edition reads स्वाति following *Bhāṣya* and *Kāśikā*. The present reading is in agreement with the view of Mādhava quoted by the author himself in the commentary — स्वातीति ङीषन्तस्य ग्रहणादङीषन्तादणो लुङ् नेति माधवः. The following remark of *Tattvabodhinī* on the advantage of this reading may be noted.

इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः। माधवस्तु दीर्घान्त इति 'अत सातत्यगमने' इति धातावाह। एवं चात्र स्वातीतिष्येति ङीषन्तग्रहणादङीषन्तस्य सौवात इति रूपं भवार्थ इव जातार्थेऽपि माधवमते सिध्यत्येव। कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति, लुग्विधायकेऽस्मिन् ङीषन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ङीषन्तादपि अणो लुकः प्रवृत्तेः।

(*g*) IV. iii. 91. आयुधजीविभ्यश्छः पर्वतात् (p. 89). The printed edition of *Kāśikā* reads पर्वते which reading is adopted by the Madras edtion. But certain old manuscripts of the work (University Collections, Trivandrum, Nos. 28 and 10718) read पर्वतात्.

(*h*) IV. iii. 93. सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ (p. 89). *Kāśikā*, *Prakriyākaumudī* etc., read तक्षशिलादिभ्यो.

(*i*) IV. iii. 94. तूदीसलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः (p. 90). *Kāśikā* and *Prakriyākaumudī* have शलातुर instead of सलातुर.

(*j*) IV. iv. 52. लवणाट्ठञ्च (p. 112). The word च is absent in *Kāśikā*. Here by the force of च we get ठक् also besides ठञ्. The form in both cases will be लावणिक. but the defference is in the accent.

(*k*) IV. iv. 77. धुरो यड्ढकञौ (p. 116) Here the printed editions of *Kāśikā*, *Rūpāvatāra*, *Prakriyākaumudī* etc. read धुरो यड्ढकौ. But यड्ढकञौ is seen in several of the Keraliya mannscripts of the *Aṣṭādhyāyī* (vide footnote on p. 116). The author does not mention the reading यड्ढकौ though he gives another reading यड्ढञौ (cf. यड्ढञौ इति पाठे धौरेयः) The suffix ढकञ् will give the form धौरेयकः while ढक् or ढञ् will give धौरेयः. But Haradatta's reading seems to be यड्ढञौ, for he observes:[32] ढञत्र विधीयते न तु ढक्, धौरेयो लोहिताभीशुः इति दर्शनात। धौरेयक इति स्वार्थिके कनि भवति। इह धुरो ढञ् चेति वक्तव्यम्।

32. The extract from *Padamañjarī* is quoted from manuscripts (Trivandrum, Nos. 263, 1181). The text of this differs from that of the printed edition, but this appears to be the more correct one.

चकारश्च प्राग्भितीयो घङ्भविष्यति । It may also be noted that the manuscripts of *Kāśikā*, belonging to Kerala read the sūtra with यड्ढकञौ.[33]

(*l*) IV. iv. 114. सगर्भसयूथसनुताद्यः (p. 122). Here *Kāśikā* reads यन् instead of यः and one manuscript (indicated by ड) reads यत्. Bhoja also has यन् (*Sar*. VIII. i. 115). The difference will be in the accent.

(*m*) V. i. 44. लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् (p. 132). The reading of *Kāśikā*, *Rūpāvatāra*, *Prakriyākaumudī* etc. is लोकसर्वलोकाट्ठञ्.

(*n*) V. i. 113. ऐकागारिकट् चोरे (p. 144). *Kāśikā* etc. read चौरे instead of चोरे.

(*o*) V. ii. 64. आकषादिभ्यः कन् (p. 165). *Kāśikā*, *Rūpāvatāra*, *Prakriyākaumudī* etc. read आकर्षादिभ्यः कन्. Haradatta has the reading as in our text, but he mentions the other reading also.

(*p*) V. ii. 83. कुल्मासादञ् (p. 168). *Kāśikā* and other works read कुल्माषादञ्.

(*q*) V. iii. 117. पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ (p. 203). *Kāśikā* and other works read यौधेयादिभ्यो.

(*r*) V. iii. 118. अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रीमदणो यञ् (p. 203). Here *Bhāṣya*, *Kāśikā* etc. have all श्रुमत् in place of श्रीमत् and the example given is श्रौमत्यः. The reading of Bhoja (*Sar*. V. iii. 157) is also श्रुमत्.

C. The third variety constitutes a set of readings which follow *Kāśikā*, but differ from other works. The examples are given below:

(*a*) IV. iii. 142. शम्याष्ट्लञ् (p. 99.). In one of the manuscripts (denoted by च) and in the *Siddhāntakaumudī* the sūtra is read with ट्लञ् instead of ष्ट्लञ्. The difference is that while

33. MSS. Trivandrum, Nos. 907, 10780

here due to टित्त्व the feminine suffix will be ङीप्, in the other case due to षित्त्व it will be ङीष्.

(b) IV. iv. 9. आकर्षात् ष्ठल् (p. 105). The author also mentions a variant आकषात्.

(c) IV. iv. 53. किशरादिभ्यः ष्ठन् (p. 112). *Siddhāntakaumudī* has किसर in the place of किशर.

(d) IV. iv. 82 सञ्ज्ञाया जन्या. (p. 117) *Prakriyākaumudī* and *Siddhāntakaumudī* read this sūtra as संज्ञायां जन्या. But our reading seems to be the more correct one as the vārtika under this sūtra indicates the word जनी to be in the ablative case. Cf: जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात्.

(e) V. i. 66. दण्डादिभ्यो यः (p. 136). *Siddhāntakaumudī* has यत् instead of यः. Haradatta argues that the sūtra must be simply दण्डादिभ्यः and यत् would be got from the previous sūtra, and if the word यः is in the sūtra the आद्युदात्तत्व will not be got for words like वध्य.

(f) V. i. 121. न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः (p. 153). Here *Siddhāntakaumudī* reads युध instead of बुध.

(g) V. ii. 68. सस्येन परिजातः (p. 166). Here the author also mentions the alternative reading शस्येन given by Haradatta.

(h) V. iii. 5. एतदोऽश् (p. 183). This reading is following *Kāśikā* and *Prakriyākaumudī*. The *Bhāṣya* reads it as एतदोऽन्. Haradatta mentions this reading of the *Bhāṣya* also, and, as he has indicated, the difference consists in the manner in which सर्वादेशत्व is got. While in the reading with अश् it is got by शित्त्व, in the other it is got by अनेकाल्त्व.

D. Some readings are seen only in the Madras edition, instances being the following:

(a) IV. i. 155. कौसल्यकार्मार्याभ्यां च (p. 16). The word कौशल्य is seen in the place of कौसल्य.

(b) IV. i. 158 वाकिनादीनां कुक् च (p. 16). The first word is read as वाहिनादीनाम्.

(c) IV. ii. 35. महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् (p. 49). The first word is seen as महाराजप्रोष्ठपदाभ्याम्.

(d) VII. iii. 15. सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च (p. 129). The word च is omitted.

Keilhorn has pointed out[34], on the authority of the statements of Kaiyata and Haradatta, instances of certain vārtikas being read in the Kāśikā as sūtras. The instances coming under the present section are:—

वृद्धस्य च पूजायाम्	(p. 5)
यूनश्च कुत्सायाम्	(p. 5)
कर्केढक्	(p. 45)
कौपिञ्जलहास्तिपदादण्	(p. 98)
आथर्वणिकस्येकलोपश्च	(p. 98)
द्वित्रिपूर्वादण् च	(p. 130)

Of these both in the present edition and the Madras edition the first two are taken as vārtikas and the others as sūtras, though there is nothing either in the text or in the manuscripts to determine whether the author has taken them as vārtikas or as sūtras.

The difference in reading, sometimes of a rather important nature, is met with in some vārtikas also. As instance may be quoted the ślokavārtika under IV. iii. 60 अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् (p. 84), an *arthato nirdeśa* of which is given in our text as मध्यशब्दस्य मान्तत्वं स्याद् दिनन्प्रत्ययस्तथा. The example according to our text will be मध्यंदिनः. The printed editions of *Bhāṣya* and *Kāśikā* read the vārtika as मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् and the example will be माध्यंदिनः. Some of the manuscripts of *Bhāṣya* belonging to Kerala have the reading दिनन् as in our text (vide footnote on p. 84). Again, under V. i. 33 खार्या ईकन् (p. 130) the vārtika काकण्याश्च is seen, which is

34 *Op. cit.*, p. 183.

studied both in *Bhāṣya* and *Kāśikā* as काकिण्याश्चोपसङ्ख्यानम्. Also the *antarganasūtra* अन्नविशेषेभ्यश्च under अपूपादि (p. 126) is read in *Kāśikā* and *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* (IV. iv. 189) as अन्नविकारेभ्यश्च, and in this connection Haradatta's explanation अन्नविकारा अन्नप्रकारा अदनीयविशेषा इत्यर्थः may be noted.

3. THE VARTIKAS

The vārtikas cited are mostly those seen in the *Mahābhāṣya* and some from *Kāśikā*.

A Often they are not given in the exact form in which they occur in the *Bhāṣya*, though the sense is not changed. The author justifies this procedure of his by saying that even in works like *Kāśikā* and *Prakriyākaumudī* verbal fidelity is not seen in the quotations of the vārtikas and bhāṣyavākyas and that, therefore, there is nothing wrong in his following the example of these. He observes at the end of the *Tārthaviśeṣakhaṇḍa*:

यथास्थितं वार्तिकभाष्यवाक्यं न वृत्तिकारादिभिरप्युपात्तम् ।
सा कौमुदी चार्थत एव वक्ति तथा वदन्तो वयमप्यदोषाः ॥

To give but a few instances:

(a) खलादिभ्य इनिः under IV. ii. 51 इनित्रकट्यचश्च is stated as इनिस्त्वन्येऽभ्योऽपि (p. 53).

(b) मध्यो मध्यं दिनन् चास्मात् under IV. iii. 60 अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् is stated as मध्यशब्दस्य मान्तत्वं स्याद् दिनन् प्रत्ययस्तथा (p. 84)

(c) मधुकरमरिचयोरण् स्थलात् under V. i. 77 उत्तरपदेनाहृतं च is stated as स्थलपथान्मधुकरमरिचयोरर्थयोराहृतेऽण् वाच्यः (p. 138).

B. Often the vārtikas are cited under sūtras different from those under which they occur in the *Bhāṣya*. This is necessitated by the fact that the vārtika studied in the *Bhāṣya* under a particular sūtra will have to be applied in explaining the formation of a word under a different sūtra. A few instances are given below:

(a) लोमान्ताद् बहुष्वपत्येष्वप्रत्ययो वाच्यः under IV. i. 96 बाह्वादिभ्यश्च (p. 8) is an adaptation of the vārtika लोम्नोऽपत्येषु बहुषु under IV. i. 85 दित्यदित्यादित्य etc.

(b) प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः under VI. iv. 151 आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति (p. 50) is the vārtika under V. iv. 163 प्रकृत्यैकाच्.

(c) शाकल्याच्चेञम् under IV. ii. 111 कण्वादिभ्यो गोत्रे (p. 66) is an adaptation of the vārtika लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम् under IV. i. 18 सर्वत्र etc.

(d) दोषच्छस्य को वाच्यः under IV. iv. 5 तरति (p. 105) is the vārtika under VII. iii. 51 इसुसुक्तान्तात्कः.

(e) क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् under V. ii. 88 इष्टादिभ्यश्च (p. 169) is the vārtika under II. iii. 36 सप्तम्यधिकरणे च

C. Sometimes different vārtikas are combined into single statements, as for instance:

(a) बडवाकुब्जाकोकिलाभ्योऽपत्येऽण् वाच्यः under IV. i. 120 स्त्रीभ्यो ढक् (p. 10) is a combination of the two vārtikas बडवाया वृषे वाच्ये and अण् क्रुञ्चाकोकिलात् स्मृतः under the sūtra.

(b) वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यः शमनकोपनयोष्ठञ् वाच्यः under V. i. 38 तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ (p. 131) is a combination of the two vārtikas तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् and सन्निपाताच्च.

(c) अजशङ्कुवारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वाच्च पथाट्ठञिष्टः under V. i. 77 उत्तरपथेनाहृतं च (p. 138) is a combination of the two vārtikas आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् and अजपथशङ्कुपथाभ्यां च.

D. Occasionally we also find a vārtika split up into two, as for instance, the vārtikas आख्यानाख्यायिकाभ्यां and इतिहासपुराणाभ्यां under IV. ii. 60 क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् (p. 56), which are seen as a single statement in the *Bhāṣya* आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च.

E. Several vārtikas are seen either taken from the *Kāsikā* or based on statements in it. The following are some of the examples :

(*a*) साल्वायाश्च वेष्यते under IV. i. 118 पीलया वा (p. 13). *Kāsikā* on IV. i. 173 observes साल्वेयः, अणपीष्यते, साल्व..

(*b*) छत्रादिणस्याणुकार्यमिष्यते under IV. iv. 62 छत्रादिभ्यो णः (p. 114). *Kās.* on VI, iv. 172 observes ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति

(*c*) कुलिजस्य च नेति वाच्यम् under V. i. 55 कुलिजाल्लुक्खौ च (p 135). *Kās.* on VII. iii 17 has असंज्ञाशाणकुलिजानामिति केचित् पठन्ति.

(*d*) दूतवणिग्भ्यां च वाच्यम् under V. i. 126 सख्युर्यः (p. 150). *Kās.* दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम्.

(*e*) सहायाद्वेति वाच्यम् under V. i. 132 योपधाद्गुरूपोत्तमाद् वुञ् (p. 152). *Kās.* सहायाद्वेति वक्तव्यम्.

F. Dr. C. Kunhan Raja says that 'the author himself adds his own amplifications and explanations in the style of vārtikas'[35] and cites some of them to be such in the Notes to his edition of the Taddhitakhaṇḍa of *Prakriyāsarvasva* But it is very much to be doubted if the author really introduces his own additions, as it is more likely that these are the adaptations of the statements of earlier writers, since he himself states at the end of the *Strīpratyayakhaṇḍa* that in this work he is not saying anything purely his own. Cf.

न किञ्चिदत्र स्वकपोलकल्पितं
लिखामि शास्त्रे क्वचिदीक्षितं विना ।

It has also been possible to trace the source of five out of the seven instances in the Taddhitakhaṇḍa given by Dr. Raja as the author's own statements:

35. *Prakriyāsarvasva*, Intr. p. xi.

(*a*) एकाचो नित्यं मयड् वाच्यः under IV. iii, 144 नित्यं वृद्धशरादिभ्यः (p. 100). *Kāsikā* on this sūtra has एकाचो नित्यं मयडमिच्छन्ति.

(*b*) भूतार्थ एवेदम् under V. i. 89 चित्तवति नित्यम् (p. 140). *Padamañjarī* on this sūtra states भूत एवोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते ।

(*c*) अवोधसोरन्त्यलोपश्च under IV. iii. 8 मध्यान्मः (p. 72). *Kāsikā* on this sūtra has the vārtika अवोधसोर्लोपश्च.

(*d*) करवीराशोकचम्पककदम्बादिभ्यो लुक् and शिरीषबीबेरादिभ्यो वा लुक् under IV. iii 167 हरीतक्यादिभ्यश्च (p. 103). Both these are seen in Bhoja's *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* (IV. iv. 41,42).[36]

So the only statements of this sort the sources of which it has not been possible to trace, are वृषाश्विदम् under IV. ii. 42 ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् (p. 51) and अन्तःपुरात् स्त्रीगणार्थेत् ठन् वाच्यः[37] under IV. iii. 60 अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् (p. 83). These are not seen in the common works on the Pāṇinian school prior to our author. But a careful examination of the rare works mentioned in *Prakriyāsarvasva* like Rāmadeva's commentary on the Kāśikā may perhaps reveal the source of these statements.

4 THE ŚLOKAS.

There are 180 ślokas in this section of the work forming part of the commentary, and these are of various kinds.

(*a*) Some of these comprise both explanations and illustrations of the sūtras under which they occur. As examples may be cited the ślokas .

36 Dr. Raja's reading of the first statement is with लुप् instead of लुक्, and in the second the word वा is omitted, though it is necessary there, as the example शैरीषं शिरीषं वा पुष्पम् would indicate.

37. The Madras edition reads ठञ् instead of ठन्.

शुल्कशालादिके दातुं नियतोंऽशो ह्यवक्रयः ।
तस्यावक्रय इत्यर्थे ठञ् भवेत् शौल्कशालिकः ॥

and

तदस्य शिल्पमित्यर्थे ठक् स्यान्मालिकवैणिकौ ।
निर्माणवादनाद्यर्थवृत्तिः शब्द इहेष्यते ॥

under IV. iv. 50 अवक्रयः and IV. iv. 55 शिल्पं (p. 112)

(b) Some form simply explanation of the sûtras, as for instance,

ण्यन्तात् क्षत्रियगोत्रादप्यार्षगोत्राञ्ञिदन्ततः ।
परयोराणिञोर्लुक् स्याद् युवापत्ये विवक्षिते ॥

on II iv. 58 ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः (p. 19).

(c) Some of them embody the examples alone. The ślokas,

राजन्यानां तु नियतो देशो राजन्यकः स्मृतः ।
एवं मालवकस्त्रैगर्तकः शैलूषकस्तथा ॥

शालङ्कायनको बाभ्रव्यको वैराटकादयः ॥

under IV. ii. 53 राजन्यादिभ्यो वुञ् (p. 54), and

काशिलो वनिलः कर्पूरिलः कर्दमिलस्तथा ।
पलाशिलः कण्टकिलस्तृणिलो देशवाचकाः ॥

under IV. ii 80 वुञ्छण् etc., (p. 59) are instances.

(d) Some ślokas explain the meaning of particular expressions. Such are,

स्वतो न गोत्रशब्दा ये कुलाख्या गोत्रवन्मताः ।
ते गोत्रावयवा नाम ये केचिन्मुखरादयः ॥

which explains the term गोत्रावयव in IV. i. 79. गोत्रावयवात् (p. 22), and

अङ्को नाम स्वसम्बन्धिगवादौ कृतमङ्कनम् ।
स्वस्यैवाचारविद्यादिचिह्नं लक्षणमुच्यते ॥

which explains the term अङ्क and लक्षण in IV. iii. 127 सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् (p. 97).

(e) Some explain the different senses and usages of one and the same word. As examples may be given

मार्गं हित्वा तिष्ठतीति चण्डालः पारिपन्थिकः ।
सर्वमार्गेषु तिष्ठन्तो रक्षकाः पारिपन्थिकाः ॥

मार्गादन्यत्र हन्तीति मृगौघः पारिपन्थिकः ।
सर्वमार्गेष्वपि घ्नन्तो दस्यवः पारिपन्थिकाः ॥

and

आक्रन्द्यतेऽत्रेत्याक्रन्दो रोदवान् देश उच्यते ।
आक्रन्दत्येनमित्यार्तत्रातात्प्याक्रन्द ईरितः ॥

आक्रन्ददेशमाधावन् पार्थ आक्रन्दिकोऽभवत् ।
तं रक्षितारं धावन्त आसन् आक्रन्दिका द्विजाः ॥

respectively illustrating the senses of पारिपन्थिकः formed by IV iv. 36 परिपन्थं च तिष्ठति and आक्रन्दिकः formed by IV. iv. 38 आक्रन्दात् ठञ् च (p. 110).

(f) The different senses in which particular suffixes are used are enumerated in some of the ślokas. Thus the ślokas,

अपत्यं रक्तयुक्ते च दृष्टं परिवृतोद्धृते ।
संस्कृतं पौर्णमासी च देवताव्यूहनीवृतः ॥

आदिः प्रयोजनं योद्धा तथा प्रहरणं क्रिया ।
अधीते वेदास्तिनिर्वृत्तावासादूरसम्भवाः ॥

शेषो जातः कृतो लब्धः क्रीतः कुशल इत्यपि ।
अनित्यभवसम्भूतौ साधुः पुष्यति पच्यते ॥

उप्तं देयं रौति सोढं भवो व्याख्यान आगतः ।
प्रभवत्येतिनिष्क्रामत्यधिकृत्यकृतस्तथा ॥

निवासोऽभिजनो भक्तिः प्रकर्षेणोक्तमेकदिक् ।
उपज्ञातः कृत इदं विकारोऽवयवश्च ते ॥

under IV. i 83 प्राग्दीव्यतोऽण् (p. 1) give the 54 different senses in which the suffix अण् is used. Similarly the verses under IV. iv.1 प्राग्वहतेष्ठक् enumerate the different senses of ठक्.

(*g*) In some of the ślokas the views of different writers are summarised. The examples are

यमादपीष्यते याम्यष्टीकासर्वस्वकृत्पुनः ।
सोमादप्यमुमेवाह सोम्यः सोमसुतो बुधः ॥

सौम्यः कुर्वादिरित्येके गर्गादियञितीतरे ।
प्राग्दीव्यतीयव्यापित्वाद् दित्यादिण्यस्तु शोभनः ॥

तथा हि सति सौम्याः स्युः सोमसम्बन्धिनोऽखिलाः ।
तेषां च कोमलत्वात् स्यात् सौम्योऽन्योप्युपचारतः ।

देवतार्थेऽस्ति सोमाट्ट्यण् तेन सौम्य इतीतरे ।
तद्देवतात्वोपचारात् स्याद्धि सम्बन्धिनामपि ॥

स्त्रियां तु तत्र सौमी स्यादिह सौम्येति भिद्यते ।
साम्याह सोम्य इत्येव शाखादेर्य इवार्थकः ॥

under IV. i.85. दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः (p. 23), and

अध्युत्तरपदाद् राजाधीनो राजन्यधिश्रितः ।
अधीनः केवलस्त्वव्युत्पन्नौ रूढ्यति कयटः ॥

अध्युत्तरपदादिभ्य इति भोजस्त्वसूत्रयत् ।
अध्याश्रित इनोऽनेनेत्यधीने इति केचन ॥

under V.iv.7. अषडक्ष्याशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः (p. 205).

It may be noted that some ślokas have also poetic beauty, as for instance, the śloka,

श्रियं सौवीं सौवीमिव बहसि सौवादुमृदवीं
  गतिं धत्से च त्वं वचसि विसरत्सौवरगुणे ।
द्विजान् नित्यं सौवस्तिकयसि च शौवस्तिकपरः
  सति त्वय्यन्येषां नृवर ! चरितं शौवनमिव ॥

illustrating the द्वारादिगण (p. 154), and the ślokas,

इष्टी सर्वमखे श्रुती श्रुतिशते तत्त्वे गृहीत्यर्चिती
  गोविन्दे पठिती तथानुपाठिती शास्त्रेषु सर्वेष्वपि ।
शत्रौ व्याकुलिती तथा खलजने दूरं निराकृत्यसौ
  मित्रेषूपकृती विभाति नृपतिर्दीनेषु संरक्षिती ॥

आम्नाती निगमे ग्रहेषु गणिती धर्मेऽवधारित्यसा-
  वाचारे परिरक्षिती निकथिती श्रेयस्सु नित्यं नृणाम् ।
न्यायेष्वप्यवकल्पिती परिकलित्युच्चैः कलाकौशले
  वेद्ये सङ्कलिती विराजति सुधीरासेविती केशवे ॥

illustrating the इष्टादिगण (p. 169).

5. Citations.

References to other authors and works are numerous in this work.

(a) *Bhoja and Daṇḍanātha.* The sūtras of Bhoja referred to are so very frequent and so very large in number that, as observed before, we may even say that the work forms a commentary on Bhoja also. In this section, besides the *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*, the *Śṛṅ*

gāraprakāśa is also quoted. The latter is invariably referred to as *Śṛṅgāra*, and there are three citations from it in the present section (pp. 46, 62, 209). The former is not mentioned by its name, but simply as th view of Bhoja — इति भोजः, भोजराट्, भोजनृपः etc., or इति भोजोक्तेः etc. There are 50 such instances. But a very large number of sutras from this work are cited anonymously and the number of sūtras so cited in this **khaṇḍa** is about 300. They are mostly the sūtras which enumerate the words in the particular gaṇas referred to in the sūtra being commented on and those which lay down additions or exceptions to the rules of Pāṇini. The text of some these sūtras is found to differ from that of the printed editions of the work.

In this connection the group of 101 sūtras cited and commented on at the end of the Apatyabhāga (pp. 25–43) under the heading '*Apatyagaṇas*' deserves special mention. The Madras edition does not contain this, but there is no doubt that this is an integral part of the work, for these sūtras enumerate the words in the various gaṇas coming in the patronymic portion of Taddhita; only they are collectively given in one place instead of in their respective contexts under the Pāṇini sūtras, as is done in most other parts of the work. There is also a similar instance in the *Strīpratyayakhaṇḍa* where the gaṇasūtras from Bhoja relating to that section are cited and commented on at the end of the *khaṇḍa*.

Though the sūtras comprising this '*Apatyagaṇas*' are not mentioned as Bhoja's, still on examination they are found to be taken from his *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*, first pāda of the fourth Adhyāya, except two sūtras पशुरक्षोऽसुर etc. (p. 39) and यौधेयशौक्रेय etc. (p. 40) which are sūtras 154 and 155 of the third pāda of the fifth Adhyāya. It may be noted that the sūtra रूपकक्षमकौ etc. (p. 42) combines three sūtras of Bhoja, IV. i. 192-194, the sūtra पृषदोंऽशे (p. 26) is seen to be part of उरसोदपान etc. (p. 25), and the two sūtras अमित्रशर्मणो वृपगणे (p. 29) and चर्मिवर्मिणोर्नैलोपश्च (p. 39) are not in *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* but are seen as *antargaṇasūtras* under नडादि and वाकिनादि respectively. The three sūtras शालङ्कोर्णोल्वोलोपश्च (p. 29), भ्रिवेण्यास्त्रिवणश्च (p. 34) and चर्मिवर्मिणोर्नैलोपश्च (p. 39) are also found cited respectively under the Pāṇini sūtras IV. i. 99 नडादिभ्यः फक् (p. 5), IV. i. 112 शिवादिभ्योऽण् (p. 9) and IV. i. 158 वाकिनादीनां कुक् च (p. 16).

Daṇḍanātha, the author of the commentary *Hṛdayahāriṇī* on *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* is also mentioned nine times by name in this section, more often as Nātha than as Daṇḍanātha. The name of the commentary is not, however, mentioned. When the sūtras of Bhoja are cited, the commentary on them is always following Daṇḍanātha.

(b) *Kāśikā and its commentaries.* The *Kāśikāvṛtti* is frequently mentioned (14 times), but always as *vṛtti*. The name of neither of its authors is mentioned. Three of its commentaries are referred to, namely the *Padamañjarī* of Haradatta (30), the *Nyāsa* of Jinendra.

buddhi (2) and the *Vṛttipradīpa* of Rāmadevamiśra (9). The last named is an unpublished commentary, incomplete manuscripts of which are available both in the Curator's and University collections in this Library and in the Oriental Manuscripts Library, Madras. *Padamañjarī* and *Vṛttipradīpa* are not referred to by name; they are cited as the views of Hara (very rarely Haradatta also) and Rāma respectively. The *Nyāsa* is always mentioned by name.

(c) *Bhāṣya and Kaiyaṭa*. The *Mahābhāṣya* is mentioned nine times in this section and its commentary by Kaiyaṭa once (p. 205) as Kaiyaṭa, though in some of the other sections it is also referred to as *Pradīpa*.

(d) *Dhātuvṛtti*. The *Mādhavīyadhātuvṛtti* is quoted 22 times, in all cases as Mādhava. The name *Subdhātuvṛtti* occurs once (p 23) and this quotation is traceable in the *Nāmadhātuvṛtti* of the work[38].

(e) *Kaumudī*. Six citations are seen under the name *Kaumudī*, and all these are seen to be from the *Prakriyākaumudī* of Rāmacandra. Vitthala's commentary, *Prasāda*, on this work is not cited in this section, but it is seen in other sections.

(f) *Amarakośa and its commentaries*. The *Amarakośa* itself is not mentioned here, though seen in certain other Khaṇḍas, but of the three commentaries the author states he has drawn on in the line तिस्रश्चामरकोशविवृतीः in the śloka वृत्तिं तद्धरदत्तरामविवृती etc. at the end of the *Kṛtkhaṇḍa*.

38. Vide p. 23 of the *Nāmadhātu* Section in the *Mādhavīyadhātuvṛtti*, Benares edition.

two are mentioned here, namely the *Amara-kosodghaṭana* of Kṣīrasvāmin (fourteen times and under the name *Svāmī*) and the *Ṭīkā-sarvasva* of Sarvānanda (six times and as टीकासर्वस्व). The third commentary *Subodhinī* is not mentioned.

(g) *Vyākaraṇakāvyas*. Besides the *Bhattikāvya*, which is referred to five times, the author twice quotes *Subhadrāharana* (pp. 83, 217), which is also a work like *Bhaṭṭikāvya* illustrating the rules of Pāṇini written by one Nārāyaṇa.[39] From his own statements in the work we are able to know that this Nārāyaṇa was a Brahmin belonging to the Viśvāmitragotra and to a family in the neighbourhood of the river Bhāratapuzha in Malabar, that he was the son of a Brahmadatta and the disciple of his own uncles Rāma and Udaya, and that he has also written a commentary on the work. But regarding the home of this author opinions differ. According to one view he belonged to Tiruvegapura, a family five members of which are believed to have been in the group of the famous *Eighteen and a half* poets of the Zamorin of Calicut[40], while according to another he belonged to Kūtallūrmana[41]. But evidence is lacking to decide conclusively

39 Mss. Trivandrum, 684, 1168, 11017, C. 1877, C. 2500, Madras, R 2720, 4303, 4323.

40 Vide the essay 'Sāmūtirippāṭum Patinettarakavikalum' by Rama Varma Appan Tampuran in *Rasikarañjinī*, Vol. IV, E. V Raman Namputiri, *Tantrasamuccaya* with Malayalam commentary, Part III (Trivandrum, 1121), Introduction, pp. 101—111.

41 Ullur S. Parameswara Aiyar, *Vijñānadīpikā*, Vol. IV, p. 116; Vatakkumkur Rajaraja Varma, *Keralīyasamskṛta-sāhityacaritram*, Vol. I, p. 526.

either in favour of the one view or of the other. Recently there is also an attempt to identify him with Nārāyaṇācārya, the teacher of Kakkaśśeri Nārāyaṇabhaṭṭa, the author of *Vasumatīvikramanāṭaka* and the formidable rival of the famous Uddaṇḍa Śāstrī of the celebrated court of the Zamorin.[42]

(*h*) ***Vāmana*** The name Vāmana occurs nine times in this khaṇḍa, but all the references are traceable in the *Kāvyālaṅkārasūtra(vṛtti)* In the other sections also the name is found to refer to the author of this work.

(*i*) *Śaṅkara*. Four quotations are seen in the name of Sankara (pp. 10 (2), 200, 216). It has not been possible to identify this author or trace the source of these quotations. Dr. Raja observes[43] that the source is the *Nīvī*, a commentary on the *Rūpāvatāra* by a Sankara, who was a Varier (*Pāraśava*) by caste. But he himself says that none of these citations is seen in the manuscripts of the work he examined, and it is strange that he still asserts that "there can be no doubt about the source of the citations being the same as the works found in Trivandrum and Poona" (*i. e.* the *Nīvī*) There is another manuscript of the work in this Library (No. T 668), but an examination of this also shows that it has not got to tell any tale different from the others. True, as the learned doctor states, the name Nīvikāra occurs in another section of the *Prakriyāsarvasva*, for in the *Samāsakhaṇḍa* under the sūtra II. i. 6. अव्ययं विभक्तिसमीप etc.,

42. E. V. Raman Namputiri, *op. cit.*

43. *Prakriyāsarvasva—Taddhita*, p. xxvii.

we come across the statement—विभक्तिरिति सप्तम्यर्थो विवक्षित इति नीविकारः, and in the *Nīvī* (P 367 of the Ms mentioned above) we read—सप्तम्यर्थेऽव्ययमिति विभक्तिशब्देन कारकमुच्यते, विभज्यतेऽनेनेति प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा ; तच्चेहाधिकरणं विवक्षितम्. But this need not mean that the *Nīvikāra* and *Śaṅkara* are the same. The fact that the citation under the name Nīvikāra is seen in the *Nīvī* and the citations under the name Śaṅkara are not seen in it, proves they are different. Besides this, there is a citation which conclusively proves that the Śankara mentioned in our work is not the author of the *Nīvī*, for in the *Yaṅkhaṇḍa* under the sūtra III 1. 23 नित्यं कौटिल्ये गतौ we see the statement—गत्यर्थेभ्यः कौटिल्यार्थ एव यङ् स्यात्, न क्रियासमभिहारे .... शङ्करस्तु गत्यर्थेभ्यो यङः क्रियासमभिहारार्थमपि बहुशो व्याचष्ट, तत् किमिति न जानिमः, but what the *Nīvī* says is just the opposite of what is given as the view of Śaṅkara · नित्यग्रहणं विषयनियमार्थम्, गतिवचनाद्धातोर्नित्यं कौटिल्य एव भवति, न तु क्रियासमभिहार इति । (vide p 665 of the Ms. mentioned above). The source of our quotations has, therefore, to be traced elsewhere.

There are in this Library manuscripts of a work by name *Sarvapratyayamālā* by a Śaṅkara and of another work by name *Rupānayanapaddhatī* by Śaṅkara of Mahiṣamaṅgalam. Both these works on grammar are anterior to the *Prakriyāsarvasva*, the first being quoted in Rāmadeva's commentary on *Kāśikā* and the other containing a chronogram giving the

date of birth of its author to be 1494 A. D. But neither of these works reveals the presence in it of the quotations in *Prakriyā-sarvasva* under the name Śankara.

The problem of the identity of this Śankara and his work, therefore, requires further investigation.

(j) *Other works.* The other works from which citations are seen in the Taddhitakhanda are Māgha's *Śiśupālavadha* (p. 154), Bhaṭṭanārāyana's *Veṇīsaṁhāra* (p. 18), Murāri's *Anargharāghava* (p. 57) and its commentary *Pañcikā* (p. 120) and Kumārilabhaṭṭa's *Ślokavārtika*. (p. 145).

6. NĀRĀYAṆA BHAṬṬA'S VIEWS ON GRAMMAR

Bhaṭṭatiri's is, what Dr. Raja has very appropriately termed, the 'progressive view on grammar. To him grammar is more a dynamic system of science than a static set of formulas. His view is that grammar should follow language and not language grammar. He is, therefore, quite against the view that only the words which can be formed by the rules of Pāṇini (and perhaps those of Kātyāyana and Patañjali also) are correct and not the rest. At the end of the *Tiṅkhaṇḍa* in the *Prakriyāsarvasva* he says :—

'पाणिन्युक्तं प्रमाणं न तु पुनरपरं चन्द्रभोजादिसूत्रं'
केऽप्याहुस्तल्लघिष्ठं, न खलु बहुविदामस्ति निर्मूलवाक्यम् ।
बह्वीकारभेदो भवति गुणवशात्, पाणिनेः प्राक् कथं वा,
पूर्वोक्तं पाणिनिश्चाप्यनुवदति, विरोधेऽपि कल्प्यो विकल्पः ॥

i.e. Some say that only observations of Pāṇini are authoritative and not those of the other grammarians like Candra and Bhoja. This is very flimsy because the learned men never say anything without proper authority. A particular

system may be more popular than others due to its own intrinsic worth, but that does not mean that the other systems are not authoritative, for before the time of Pāṇini obviously it was other systems that had currency. Even Pāṇini approves the views of the earlier grammarians, and when there is a conflict of views we have only to adopt both.

This verse clearly shows how the author recognises non-Pāṇinian systems as having the same authority as the Pāṇinian, though he is prepared to accept the superiority of the Pāṇinian system over all others.

As observed before, Bhoja has influenced our author more than any other writer on grammar. In the *Apāṇinīyapramāṇatā* in which he argues at length to justify non-Pāṇinian usages, he also states the importance of Bhoja's works. He says—

दृष्ट्वा शास्त्रगणान् प्रयोगसहितान् प्रायेण दाक्षीसुतः
प्रोचे; तस्य तु विच्युतानि कतिचित् कात्यायनः प्रोक्तवान् ।
तद्भ्रष्टान्यवदत् पतञ्जलिमुनिस्तेनाप्यनुक्तं क्वचि-
ल्लोकात् प्राक्तनशास्त्रतोऽपि जगदुर्विज्ञाय भोजादयः ॥

i.e. Pāṇini enunciated his rules after examining numerous works and usages. His omissions were subsequently noticed by Kātyāyana. Patañjali included what was left out even by Kātyāyana, and writers like Bhoja enunciated that which was unnoticed even by Patañjali but which are seen in popular usage and in the earlier works.

Therefore, the work of Bhoja has a unique value, as it has got a completeness not seen in other works. His rules comprise, besides all that has been said by the earlier authorities, also what has been left out by them. In the *Prakriyāsarvasva* it is given a place equivalent to the vārtikas of Kātyāyana.

This eclectic attitude of the author enables him to cite the views of a number of writers on grammar both Pāṇinian

and non-Pāṇinian He cites the views of a number of writers and works, sometimes several of them together, in explaining particular words. The discussion on the word सौम्य under IV. i. 85. दित्यदित्यादित्य etc. (p. 23) and the instances under V. iv 34 विनयादिभ्यष्ठक् (p 209) may be taken as examples. But no writer is blindly followed. The same writer Mādhava whose derivation of the word पार्योष्ठ्य is spoken in appreciative terms (परे· सप्तम्यर्थे अव्ययीभाव इति, माधवः, तत्र त्वोष्ठे भवं पार्योष्ठ्यमित्यादि रम्योऽर्थ p. 83), is questioned for his derivation of the word गोत्रिकः (गोत्रा गोसमूह, तद्वान् गौत्रिक इत्यदन्तत्वमनाश्रित्य माधवोक्तिश्चिन्त्या p. 178). We have already seen how he differs from the *Kāśikā* in the interpretation of the sūtras V. ii. 32, 33 नेविडच् etc (p 160) and V iii. 106 समासाच्च तद्विषयात् (p 200). In the *Kṛtkhanda* under the sūtra VII. iii. 62 प्रयाज.नुयाजौ यज्ञाङ्गे he criticises the view of *Kāśikā* by saying[44]—

वर्धमानास्तु आचार्यो वौ श्रमेर्वैत्यसूत्रयत् ।
विश्रमेर्वेति भोजोऽपि तेन विश्रामविश्रमौ ॥
विश्रम्यतिचमां वेति कौमुदी च जगाद सा ।
अम आमश्चमश्चामो ण्वुलादौ चैवमूह्यताम् ॥
विश्रामस्यापशब्दत्वं वृत्त्युक्तं नाद्रियामहे ।
मुरारिभवभूत्यादीनप्रमाणीकरोति कः ॥
विश्रामशालिनं वाचां विश्रामो हृदयस्य च ।
विश्रामहेतोरित्यादि महान्तस्ते प्रयुञ्जते ॥

In all these instances our author is guided by popular usage and the rules of writers outside the school of Pāṇini, mainly Bhoja. His citation of certain examples under III. iv 53. द्वितीयायां च in the *Kṛtkhanda* is also worth notice[45]:

गोत्राभिधायं सलिलं दत्तमित्यत्र शङ्करः ।
त्वरां विना द्वितीयायां चेत्समुं णमुलं जगौ ॥

44. T. S. S 139, p. 82.
45. *ibid*, p. 141.

अनर्घराघवाद्याङ्के स्वाहाकारमितीह च ।
पञ्चिकापि तथैवाह न जाने महतां मतिम् ॥

The *Prakriyāsarvasva* can, therefore, be considered to be a grammatical treatise, which, though aiming at the interpretation of the sūtras of Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī* re-arranged under certain specific heads, comprises the views of non-Pāṇinian systems as well, especially those of Bhoja, and forms, thus, a complete and comprehensive manual for the study of Sanskrit grammar.

S. VENKITASUBRAMONIA IYER.

॥ श्रीः ॥

उपोद्घातः ।

व्याकरणं नाम भाषायाः सुष्ठु प्रयोगाय पूर्वाचार्यैः प्रणीतं शब्दानुशासनम् । लोकभाषा वेदभाषा चेति भाषा द्विविधा । तत्र लोके मनुष्यैः स्वकीयमभिप्रायमावेदयितुं या त्वाद्रियते सा लोकभाषेत्युच्यते । या च चतुर्मुखमुखाम्भोजादुदिता वेदचतुष्टयी कर्तव्याकर्तव्यबोधिका प्रमाणतया परिलसति सा वेदभाषेत्युच्यते । प्रमाणभूतवेदस्य चाङ्गानि षट् । तथाचोक्तं—

'शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।
कल्पश्चेति षडङ्गानि'

इति । षट्स्वप्येषु प्रधानं व्याकरणम् । यदाहुः—

'मुखं व्याकरणं प्रोक्तं ज्योतिषं चक्षुषी उभे ।'

इत्यादिना । इदं च

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥"

इत्युक्तचतुर्दशविद्यास्वन्यतमत् । व्याकरणशास्त्रप्रणेतारश्चेन्द्रादयोऽष्टौ । तथाच श्रूयते—

"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टावादिशाब्दिकाः ॥"

इति । ऐन्द्रादिव्याकरणेषु पाणिनीयमेव ललितं सुखग्राह्यं च । अत एवास्य व्याकरणान्तरापेक्षया प्राधान्यम् ।

भगवान् पाणिनिरष्टभिरध्यायैर्व्याकरणसूत्रं ततान । सूत्रेणानुक्तानां केषाञ्चित् पदानां संग्रहार्थं वररुचिर्वार्तिकं कृतवान् । ततो भगवान् पतञ्जलिः पाणिनीयसूत्राणां वार्त्तिकोपस्कृतानां भाष्यं चकार । सूत्रवार्तिकयोरनुक्तानां संग्रहार्थं स्वममपीष्टीः प्रणीतवान् । पाणनीयसूत्रे च, वाक्यार्थज्ञानं

प्रति पदार्थज्ञानं हेतुः, पदार्थज्ञानं प्रति संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च कारणमिति प्रथमं संज्ञापरिभाषे उच्येते, ततः प्रत्ययः, ततः प्रक्रियेति क्रम । संज्ञापरिभाषयोर्मध्ये 'न धातुलोप आर्धधातुके', 'क्ङिति च' इत्यादिगुण-वृद्धिनिषेधसूत्राणामपि निवेशनं गुणवृद्धिपदानुवृत्तिसौकर्यार्थं प्रसङ्गादापतितम् । किञ्च,

'अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।'

इत्याद्युक्तसूत्रलक्षणसंग्रहार्थं च । सूत्रक्रममनुसृत्यैव भाष्यं प्रवृत्तम्, यच्च प्रदीपो-द्योतादिव्याख्याभिः समलङ्कृतम् ।

अथ सूत्रक्रममनुसृत्य विरचितानां कासाञ्चिद् व्याख्यानामपि संक्षेपतः स्वरूपं निरूप्यते । तत्र प्रथमा वामनजयादित्याभ्यां विरचिता काशिकावृत्ति-र्नाम द्वितीया व्याकरणदीपिका नाम ओरम्भट्टविरचिता । तृतीया धरणी-धरविरचिता वैयाकरणसर्वस्वनाम्नी । चतुर्थी पुनर्भट्टोजिदीक्षितप्रणीता शब्द-कौस्तुभाभिख्या । पञ्चमी च श्रीमतान्नंभट्टेन विरचिता । सेयमन्नंभट्टीया वृत्ति-मिताक्षरेति चाख्यायते । षष्ठी तु पाणिनीयसूत्रलघुविवृतिर्नाम ग्रहीतृसौकर्याय श्लोकरूपा विरचिता, याऽसावस्मादेव ग्रन्थालयादचिरात् प्राकाश्यं नीयेत ।

अस्ति च निखिलतन्त्रनिष्णातेन श्रीमता माधवाचार्येण विरचिता कापि व्याख्या धातुवृत्तिर्नाम, यत्र किल धातुपाठानुसारेण क्रियारूपसाध-नाय तत्र तत्र पाणिनीयसूत्राण्यादाय व्याख्यातानि ।

विभिन्नप्रदेशेषु विद्यमानानां प्रक्रियोपयोगिनां सूत्राणामेकत्र निवेशनं छात्राणां ग्रहणाय समुचितं मन्यमानेन रामचन्द्राचार्येण विरचिता व्याख्या प्रक्रियाकौमुदी नाम । अपरा च तथा रूपावतारानाम्ना प्रसिद्धा धर्मकीर्त्ति-विरचिता विराजते । उभयमपि यद्यपि रूपसिद्ध्युपयोगि सूत्रक्रमाननुसारेणैव प्रवृत्तमथाप्युभयत्र प्रथितलौकिकशब्दसाधनोपयुक्तान्येव सूत्राण्याहृतानि न सर्वाणि । इदमेव च कारणं प्रक्रियासर्वस्वाविर्भावे । प्रक्रियासर्वस्वं च देवनारायणधरणिपतेराज्ञया संज्ञादिविंशतिखण्डैः प्रणीतमिति

वृत्तौ चारु न रूपसिद्धिकथनं रूपावतारे पुनः
कौमुद्यादिषु चात्र सूत्रमखिलं नास्त्येव तस्मात् त्वया ।

रूपानीतिसमस्तसूत्रसहितं स्पष्टं मितं प्रक्रिया-
सर्वस्वाभिहितं निबन्धनमिदं कार्यं मदुक्ताध्वना ॥

इह संज्ञापरिभाषासन्धिकृत्तद्धितसमासाश्च ।
स्त्रीप्रत्ययाः सुबर्थाः सुपां विधिश्चात्मनेपदविभागः ॥
तिङपि च लार्थविशेषाः सनन्तयङ्यङ्लुकश्च सुब्धातुः ।
न्यायो धातुरुणादिश्छान्दसमिति सन्तु विंशतिः खण्डाः ॥

इति पद्यैः स्फुटं प्रतीयते ।

एतादृशस्य प्रक्रियासर्वस्वस्य संज्ञापरिभाषासन्धिकृत्खण्डाः प्रागस्यामनन्तशयनग्रन्थावल्यां प्रकाशिताः । अथ प्रकाश्यतेऽस्य तृतीयोऽयं भागस्तद्धितखण्डाख्यः । समनन्तराः समासादिछान्दसान्ताः पञ्चदशखण्डाः क्रमेण प्राकाश्यं नीयेरन् । तद्धिताख्येऽस्मिन् खण्डे प्रथमादिसप्तविभक्त्यन्तात् तिङन्ताच्च प्रत्यया विधीयन्ते । प्रत्ययास्तावत् केचित् धातोः केऽपि सुप्तिङन्तात् केचन प्रातिपदिकाच्च भवन्ति । तत्र धातोर्विधीयमानास्तिङ्भिन्नाः प्रत्ययाः कृतः, प्रातिपदिकाद् विधीयमानाः सुपः, सुबन्तात् तिङन्ताच्च विधीयमानास्तद्धिता इति विवेकः । अत्र 'सास्य देवता' इत्यादिभिः प्रथमान्तात्, 'तद्वहति —' इत्यादिभिर्द्वितीयान्तात्, 'तेन रक्तं रागाद्' इत्यादिभिस्तृतीयान्तात्, 'तस्मै हितमि'त्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तात्, 'तत आगत' इत्यादिभिः पञ्चम्यन्तात्, 'तस्यापत्यम्' इत्यादिभिः षष्ठ्यन्तात्, 'तदस्मिन् दीयते —' इत्यादिभिः सप्तम्यन्तात्, 'ईषदसमाप्ते —' इत्यादिभिस्तिङन्ताच्च प्रत्ययविधिः । विधीयमानानां प्रत्ययानामनुक्रमणी चान्ते निवेशिता । एकस्यैव प्रत्ययस्य बहुष्वर्थेषु विधानदर्शनादुदाहरणानुक्रमण्या स्फुटमर्थाः न प्रतीयेरन्निति ग्रहीतृसौकर्याय तदर्थाः सङ्कलय्य यथामति निरूप्यन्ते —

अप्रत्ययो मतः स्याम्नः प्रागर्थेषु तु दीव्यतः ।
लोम्नोऽपत्येषु बहुषु त्वकारप्रत्ययो मतः ॥
तथा साम्प्रतिकेऽर्थेऽपि मध्यशब्दान्मतो ह्ययम् ।
अमावास्यापदात् तद्वत् जातार्थेऽपि स इष्यते ।
कुत्सितेऽर्थेऽनुकम्पायां स्वार्थे चाप्यकजिष्यते ।
अव्ययानां सर्वनाम्नामकच प्राक् टेरितीरितम् ॥

अल्पे ह्रस्वे च नीतौ च तद्युक्तात् संस्मृतो ह्यसौ ।
अजिष्ट अर्शआदिभ्यस्तदस्यास्त्यर्थ एव हि ॥

अञ् स्याद् गोत्रे बिदादिभ्यस्त्वपत्ये हि महाकुलात् ।
क्षत्रियाज्जनपदादप्यपत्यार्थे विधीयते ॥

तथा साल्वेयगान्धारिभ्यामपि स्यादितीरितम् ।
उत्सादिभ्यस्त्वपत्यादावञेवेत्यप्युदीरितम् ॥

रक्तार्थे च हरिद्राया महारजनशब्दत ।
द्वैपशब्दादास्तरणे वैयाघ्राच्च विधीयते ॥

समूहार्थे तथैव स्यात् खण्डिकादिभ्य एव हि ।
तदस्मिन्नस्तिनिर्वृत्तनिवासादूरगेषु च ॥

उवर्णान्तादजिष्टो हि बह्वजङ्गान्मतोरपि ।
बह्वचः कूपनाम्न्येवं सङ्कलादिभ्य एव च ॥

उदक्कूलजकूपेषु विपाशोऽबह्वचोऽपि च ।
स्त्रीषु सौवीरसाल्वेषु प्राक्षु च स्यात् तथैव हि ॥

दिक्पूर्वपदमद्राच्च तीरोत्तरपदादपि ।
तथैवोदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽप्यञ् भवार्थके ॥

ग्रामस्य जनपदस्याप्यंशवाचकशब्दतः ।
भवार्थ इति च प्राह जातार्थेऽवकरादपि ॥

तथा तक्षशिलादिभ्योऽभिजने स्यादितीरितम् ।
क्षुद्रादिभ्यः कृतेऽर्थे च रथाद् वाहनपूर्वकात् ॥

अध्वर्युपरिषद्भ्यां च तौ चेद् वाहनवाचिनौ ।
पत्रशब्दादजिष्टो हि वाह्य एवेत्युदीरितम् ॥

विकारेऽवयवे च स्यादुवर्णान्तादितीरितम् ।
तथैव प्राणिरजतादिभ्यश्चापीति कीर्तितम् ॥

तस्य धर्म्यमितीहार्थे ऋदन्ताच्च विधीयते ।
तथा विकृतिवाचिभ्यस्तदर्था प्रकृतिर्यदि ॥

क्रीताद्यर्थे शूर्पशब्दादञ्विकल्पोऽपि कथ्यते ।
अञ् पृथिव्या निमित्तार्थे विदिते चेश्वरेऽपि च ॥

प्राणभृज्जातिवचनात् स्याद् वयोवचनादपि ।
उद्गात्रादिपदाच्चापि भवेदञ् भावकर्मणोः ॥
तदन्नमस्मिन् प्रायेणेत्यर्थे कुल्माषशब्दतः ।
यौधेयादिपदाच्चापि स्वार्थे एवाञ् विधीयते ॥
कर्मणो घटमानेऽर्थे ह्यठच्प्रत्यय इष्यते ।
नीतौ चाप्यनुकम्पायामुपादेरडजिष्यते ॥
अपत्यं रक्तयुक्ते च दृष्टं परिवृतोद्धृते ।
संस्कृतं पौर्णमासी च देवताव्यूहनीवृतः ॥
आदिः प्रयोजनं योद्धा तथा प्रहरणं क्रिया ।
अधीते वेदास्तिनिर्वृत्तावासादूरसम्भवाः ॥
शेषो जातः कृतो लब्धः क्रीतः कुशल इत्यपि ।
अनित्यभवसम्भूतौ साधुः पुष्यति पच्यते ॥
उप्तं देयं रौति सोढं भवो व्याख्यान आगतः ।
प्रभवत्येति निष्क्रामत्यधिकृत्य कृतस्तथा ॥
निवासोऽभिजनो भक्तिः प्रकर्षणोक्तमेकदिक् ।
उपज्ञातः कृत इदं विकारोऽवयवश्च हि ॥"
अणष्वर्थेषु विज्ञेयो विशेषस्त्वभिधीयते ।
स्त्रियां च बडवादिभ्यस्त्वणेव स्यादितीरितम् ॥
हरणेऽण् कुटिलिकाया मुद्गादपि च मिश्रिते ।
अण्महिष्यादितो धर्म्ये चेत्येवं सूत्रकृन्मतम् ॥
शिल्पार्थे च विकल्पेन मड्डुकाज्झर्झरादपि ।
भक्ताच्च दीयते नित्यमित्यर्थे पाक्षिको भवेत् ॥
बिल्वादिभ्यो विकारार्थे तालादिभ्यस्तथैव हि ।
वाच्ये तु परिमाणे च स्वर्णार्थेभ्यः प्रकीर्तितः ॥
प्लक्षादिभ्यः फले च स्यात् जम्ब्वा स च विकल्पतः ।
कुलत्थात् कोपधाच्चापि संस्कृतेऽर्थे प्रकीर्तितः ॥
शकटाच्च वहत्यर्थे निर्मिते क्षुरसोऽपि च ।
सर्वभूमेश्च संयोगे निमित्तोत्पातयोरपि ॥

ईश्वरार्थेऽपि विदिते व्युष्टादेर्देयकार्ययोः ।
प्राप्तार्थे मतुशब्दात्तु चूडादेस्तु प्रयोजने ॥
विशाखाषाढयोश्चापि मन्थदण्डौ च तौ यदि ।
हायनान्तयुवादिभ्यः स्यात्तथा भावकर्मणोः ॥
माने पुरुषहस्तिभ्यामस्त्यर्थे तपसस्तथा ।
सिकताशर्कराभ्यां च सहस्राच्च तथैव हि ॥
अध्याये चानुवाके च विमुक्तादिभ्य एव च ।
तुल्यार्थे शर्करादिभ्यः स्वार्थे पर्श्वादितो भवेत् ॥
'विसारिणो मत्स्य' इति मत्स्यार्थे च निरूपितः ।
कर्मणोऽपि भवेदेवं तथा छन्देशबोधितात् ॥
अजातावोषधेश्चापि स्वार्थे प्रज्ञादितो मतः ।
सप्तम्यर्थे तु किंशब्दात् अत् प्रत्यय उदीरितः ॥
नील्या अन् स्याच्च रक्तार्थे तीयाद् भागेऽपि चेष्यते ।
द्वित्रिभ्यामयजादेशस्तयपोऽवयवे तु वा ॥
दिशि देशे च काले चाप्यस्तात्यतसुचौ स्मृतौ ।
पूर्वापरावरेभ्यस्त्वस्तात्यर्थेऽसिः प्रकीर्तितः ॥
आजातिरपि चोक्तार्थे प्रत्ययाः स्युरितीरितम् ।
आकिनिच्चासहाये स्यादेकशब्दादितीरितम् ॥
बहुभाषिणि सम्प्रोक्तौ प्रत्ययावाटजालचौ ।
किमेत्तिङव्ययाद् घाच्च प्रकर्षे त्वामुरिष्यते ॥
अस्त्यर्थे शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्प्रत्ययो मतः ।
आरक् च प्रत्ययो ज्ञेयोऽपत्यार्थेऽन्यत्र चाप्यसौ ॥
आलुश्च प्रत्ययो ज्ञेयो मत्वर्थे हृदयात् किल ।
सहते नतादित्यर्थे मतः शीतोष्णतृप्रतः ॥
भवार्थे उत्तरादाहञ् प्रत्ययः समुदीरितः ।
अधीते वेद इत्यर्थे पदोत्तरपदादिकन् ॥
अपत्यार्थे इञेव स्याददन्तादिति कीर्तितम् ।
बाह्वादिभ्यश्च सम्प्रोक्तो ह्यपत्यार्थे स एव हि ॥

तथैव साश्वावयवात् कल्कूटाश्मकादपि ।
तथा प्रत्ययथाच्चैव विहितः प्रत्ययो ह्ययम् ॥

उदङ्कमते तु सम्प्रोक्तो सेनान्ताल्लक्षणादितः ।
तदस्य तेन निर्वृत्तनिवासादूरसम्भवे ॥

इञ् स्यात् सुतङ्गमादिभ्य इति सूत्रे निरूपितम् ।
सञ्जातार्थे इतच् प्रोक्ता नासिकानमने त्विनच् ॥

अस्त्यर्थे फलबर्हाभ्यामिनच्प्रत्यय इष्यते ।
तदस्य तेन निर्वृत्तनिवासादूरसम्भवाः ॥

व्यूहः परिवृतोऽधीने द्रष्टान्वेष्टा च वेद च ।
भुक्तमित्येषु चार्थेषु विहितः प्रत्ययस्त्विनिः ॥

भुक्तार्थे श्राद्धशब्दाच्च पूर्वादपि सपूर्वतः ।
इष्टादिभ्यो ह्यनेनार्थे साक्षाद् द्रष्टरि च स्मृतः ॥

अन्वेष्टरि त्वनुपदादिनिरित्यभिधीयते ।
इनिस्सहस्रादस्त्यर्थे सूत्रेणैव प्रकीर्तितः ॥

प्राणिस्थेभ्योऽप्यदन्तेभ्यो द्वन्द्वादिभ्यश्च सम्मतः ।
उपतापे च गर्हायां वातातीसारकादपि ॥

वयस्तु वर्तमानाच्च पूरणान्तात् सुखादितः ।
बलाद् बाहूरुपूर्वाच्च मालाशब्दाच्च गर्हणे ॥

स्याद् धर्मशीलवर्णान्तात् सर्वपूर्वात् धनादितः ।
हस्ताज्जातौ च सम्प्रोक्तो वर्णात्तु ब्रह्मचारिणि ॥

देशे च पुष्करादिभ्योऽर्थाच्चासन्निहिते तथा ।
बलादिभ्योऽपि मन्माभ्यां संज्ञायां चैव सम्मतः ॥

निर्वृत्तार्थे च भावे चापीमनिच्प्रत्ययो मतः ।
इमन्भावप्रत्ययान्तादित्युक्तं वार्तिकेन हि ॥

इलः स्यादस्तिनिर्वृत्तनिवासादूरगेषु च ।
इलच् स्यादनुकम्पायां तदस्तीत्यर्थकेऽपि च ॥

तुन्दोदरयवव्रीहिपिचण्डेभ्योऽपि सम्मतः ।
मत्वर्थे चापि नीतौ चापीलच्प्रत्यय इष्यते ॥

अर्थेऽतिशायने वाच्य इष्ठन्प्रत्यय इष्यते ।
बाह्वादीकक् भवाद्यर्थे इवार्थेऽपि च कीर्तितः ॥
शक्तियष्ट्योः प्रहरणे सूत्र एव निरूप्यते ।
ईकक्ष प्रत्ययो ज्ञेयः स्वार्थाः क्रीतार्थे एव च ॥
द्वित्वे विभज्योपपद ईयसुन्प्रत्ययो मतः ।
मध्यशब्दाद्भवार्थे चापीयप्रत्यय ईरितः ॥
अस्त्यर्थ ईरन्नीरच स्यातां काण्डाण्डशब्दतः ।
कर्मणे प्रभवत्यर्थे उकञ्प्रत्यय ईरितः ॥
उन्नतत्वे च दन्तादप्युरच्प्रत्यय इष्यते ।
सहते न तदित्यर्थे बलादूलच् प्रकीर्तितः ॥
देवतार्थे प्रावृषस्तु स्यादेण्यप्रत्ययश्च हि ।
अथैत्यप्रत्ययो ज्ञेयो भवार्थे दूरशब्दतः ॥
एधाच प्रत्ययश्चेष्टो विधार्थे विहितो यतः ।
दिशि देशे च काले चाप्येनप्प्रत्यय इष्यते ॥
ऐरक् च प्रत्ययोऽपत्ये चटकाया विधीयते ।
अल्पे ह्रस्वेऽनुकम्पायामिवावक्षेपणेऽपि च ॥
प्रकारवति चार्थेऽपि तदस्त्यादिचतुष्टये ।
अज्ञाते कुत्सिते चापि स्वार्थे चाप्यनुकम्पने ॥
आच्छादने चैव तथा कप्रत्यय इतीरितः ।
अविशब्दादपि स्वार्थे क एव हि विधीयते ॥
निर्वृत्तेऽर्थे तु कक् प्रोक्तः समूहे कट्यजिष्यते ।
सम्प्रोदः कटजिष्टो हि स्वार्थ एव भवेच्च सः ॥
सङ्घातेऽर्थेऽविशब्दाच्च कटजेव विधीयते ।
शेषे रक्ते भवे जाते विकारेऽवयवेऽपि च ॥
क्रीतनिर्वृत्तकुशले हरतीत्यर्थकेऽपि च ।
वहत्यावहतीत्यर्थे कामे च प्रसिते तथा ॥
जातः परिवृतो हारी कुशलो रुचिराहृतः ।
तदस्मिन् प्राय इत्यस्मिन् शीतोष्णाभ्यां च कारिणि ॥

पार्श्वेनान्विच्छतीत्यर्थे स्वार्थे चापि कनिष्यते ।
प्रतिमायां तु वाच्यायामिवार्थेऽपि विधीयते ॥
संज्ञायां चापि कन् प्रोक्तस्तथावक्षेपणेऽपि च ।
प्रकारवति चार्थे तु स्थूलादिभ्यश्च संस्मृतः ॥
द्योत्ये चाशेषसम्बन्धाभावे कान्तादपीष्यते ।
आच्छादने बृहत्याश्च तथा सूत्रे तनोः स्मृतः ॥
मणौ वाच्ये तथा वर्णे चानित्ये लोहितादपि ।
रक्ते वाच्येऽपि तद्वत् स्यात् कालाच्चापि विधीयते ॥
अथेषदसमाप्तौ तु कल्पप्प्रत्यय इष्यते ।
काम्प्रत्ययस्तु तूष्णीमः स्यादकज्विषये च सः ॥
अवात् स्वार्थे कुटारच् स्यात् प्रकार्थे कुणपिष्यते ।
क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्प्रत्ययो मतः ॥
अपत्यार्थे कुलात् खः स्यात् कत्वर्थेऽह्नस्तथैव हि ।
तत्र जातादितस्येदमन्तेष्वर्थेषु चैव हि ॥
अवारपारशब्दाच्च वहे सर्वधुरादपि ।
वर्गान्तात्तु भवार्थेऽपि हितार्थे त्वात्मनश्च हि ॥
तथा विश्वजनाच्चापि भोगोत्तरपदादपि ।
क्रीते विंशतिकात् तद्वत् भवेदध्यर्धपूर्वकात् ॥
सम्भवार्थेऽवहरतौ पचतीत्यर्थकेऽपि च ।
आढकाचितपात्रेभ्यो भृतार्थे मासशब्दतः ॥
भवनं क्षेत्रमित्यर्थे माषोमातिलभङ्गतः ।
अणोश्चापि विभाषा स्यात् कृतेऽर्थे सर्वचर्मणः ॥
यथामुखात् सम्मुखाच्च दर्शनाश्रय इष्यते ।
व्याप्नोत्यर्थे सर्वपूर्वात् पथ्यङ्गात् पत्रपात्रतः ॥
कर्मशब्दाच्च तद्वत् स्याद् गच्छतौ स्वध्वनस्तथा ।
प्राप्नोत्यर्थे त्वामपदात् बद्धार्थेऽनुपददपि ॥
सर्वान्नाद्भक्षयत्यर्थे नयेऽर्थेऽयानयादपि ।
तथैवानुभवत्यर्थे परोवरपरम्परात् ॥

पुत्रपौत्राच्चैव तथालंगाम्यर्थेऽनुगोरपि ।
गाम्यर्थेऽवारपाराच्च तथात्यन्तानुकामतः ॥

आसन्नजननार्थे चाप्ययश्वीनेति कथ्यते ।
यत् स्यात् समांसमीनेति तदर्थे तु विजायते ॥

आगवीनः कर्मकारी स्याद् गोप्रत्यर्पणावधि ।
महाकुलादपत्यार्थे विकल्पाद् विहितश्च खञ् ॥

अदिक्स्त्रियां यदि भवेत् तदाश्वेरपि च स्मृतः ।
जातादौ ग्रामशब्दाच्च भवार्थे युष्मदस्मदोः ॥

खञ् स्यात् प्रतिजनादिभ्यः साध्वर्थे नित्य एव च ।
माणवाच्चरकाच्चापि हितार्थे चैव इष्यते ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे भूतपूर्वे तु गोष्ठतः ।
अश्वस्यैकाहगम्येऽर्थे चार्हतौ त्वृत्विजस्तथा ॥

उभे शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोर्मते ।
भारादिकर्मणा जीवन् व्रातीन इति कथ्यते ॥

स्याद् गोष्ठच् प्रत्ययश्चापि स्थानेऽर्थे पशुनामतः ।
गोयुगच् प्रत्ययोऽपि स्याद् द्वित्वेऽर्थे पशुनामतः ॥

अस्त्यर्थे तु प्रशंसायां वाचो ग्मिनिरिहोच्यते ।
क्षेत्रशब्दादपत्यार्थे जातौ घप्रत्ययो मतः ॥

देवतार्थे ह्यपांनप्तुरपोनप्तुश्च कीर्तितः ।
राष्ट्रावाराच्च पाराच्च पारावारात् तथैव च ॥

जातार्थे भवार्थे तु समुद्राभ्रान्मतो ह्ययम् ।
अर्हार्थे यज्ञशब्दाच्च घप्रत्यय इतीरितः ॥

अग्रशब्दाद् भवार्थे तु घच्प्रत्यय उदीरितः ।
देवतार्थे शुक्रशब्दादर्हार्थे पात्रतश्च घन् ॥

नीतौ चाप्यनुकम्पायां घन्प्रत्यय उदीरितः ।
भूतपूर्वे चरट् प्रोक्तः प्रसिद्धे चणचुञ्चुपौ ॥

हिमं न सहतेऽर्थे तु हिमाच्चेलुः प्रकीर्तितः ।
गोत्रापत्ये तु कुञ्जादेः च्फञ्प्रत्यय उदीरितः ॥

च्विः स्यादभूततद्भावे योगे कृभ्वस्तिभिः सह ।
अपत्ये स्वसृशब्दात्तु छप्रत्यय उदाहृतः ॥

कुत्सितापत्यवचने फिञन्ताच्च विधीयते ।
तथा नक्षत्रयोर्द्वन्द्वे युक्तार्थे चायमिष्यते ॥

अपोनप्तुरपांनप्तुर्देवतार्थे मतस्तथा ।
वा द्यावापृथिवीशब्दात् शुनासीरान्मरुत्वतः ॥

अग्नीषोमपदाच्चापि वास्तोष्पतिपदादपि ।
गृहमेधाच्च सम्प्रोक्तो ह्यस्त्यर्थे शर्करापदात् ॥

उत्करादिगणाच्चापि शेषेऽर्थे तु विधीयते ।
गर्तोत्तरपदाच्चापि तत्स्थे वाच्ये स इष्यते ॥

जाताद्यर्थे गहादिभ्यो 'कुग्जनस्य परस्य च' ।
राजन् शब्दात् कटादेश्च तथा प्राग्देशवाचिनः ॥

अकेकान्तात् खोपधाच्च कन्थोत्तरपदादपि ।
पलद्याद्युत्तरपदात् पर्वताच्च विधीयते ॥

अमनुष्ये पर्वतात्तु विकल्पेन प्रकीर्तितः ।
जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः स्याद् भवार्थ इति कीर्तितम् ॥

अभिजनार्थे पर्वताच्च वक्तुमायुधजीविनः ।
तथा तस्येदमर्थे तु स्याच्छो रैवतिकादितः ॥

जीवत्यर्थे त्वायुधाच्च भवार्थेऽमात् प्रकीर्तितः ।
विकृतिभ्यः प्रकृत्यर्थे संयोगोत्पातयोरपि ॥

अर्हे कडङ्कराच्चैव दक्षिणाच्च प्रकीर्तितः ।
अनुप्रवचनादिभ्यः फले हेतौ च कीर्तितः ॥

समापनाच्च पूर्वेऽर्थे सपूर्वपदकादयम् ।
भावे कर्मणि होत्राभ्यो हितार्थे च प्रकीर्तितः ॥

अभ्यमित्रादलंगामीत्यर्थे छः पाक्षिको भवेत् ।
सूक्ते साम्नि च वाच्ये तु मत्वर्थाच्च विधीयते ॥

पितृष्वसुरपत्ये छण् तथा मातृष्वसुश्च सः ।
कृशाश्वादेस्तदस्मिन् स्यादित्याद्यर्थचतुष्टये ॥

श्रविष्ठाषाढयोश्चापि जातार्थे तु छणिष्यते ।
तथैवाभिजनेऽर्थे तु सलातुरपदादपि ॥

तित्तिर्यादेस्तु संप्रोक्तः प्रोक्तार्थे प्रत्ययश्च सः ।
तत्स्थे वाच्ये तथा प्रोक्तो वेणुकादिभ्य एव च ॥

शेषेऽर्थे भवतस्तु स्याच्छसप्रत्यय इतीरितम् ।
प्रकारवचने त्वर्थे जातीयर्प्रत्ययो मतः ॥

तस्य मूल इतीदर्थे जाहुच्प्रत्यय ईरितः ।
सास्यां क्रियेति ञः प्रोक्तो रूप्योत्तरपदाद् भवे ॥

मत्वर्थे तु मघोश्च स्याद् भागे षष्ठाष्टमात् तथा ॥
अपस्यादेर्विकारार्थे पृथिव्या ञा प्रकीर्तितः ।

शेषेऽर्थे तु ञिठः प्रोक्तः काश्यादिभ्यश्च संस्मृतः ॥
तथा पदादिपूर्वाच्च कालाञ्ञिठ उदाहृतः ।
पूगात् त्वग्रामणीपूर्वात् स्वार्थे ञ्यप्रत्ययो मतः ॥

तथा स्वार्थेऽस्त्रियां व्रातच्फञोरपि समीरितम् ।
प्रगादिन्प्रभृतिभ्यश्च तदस्त्यादिचतुष्टये ॥

गम्भीरात्तु भवेऽर्थे चाप्यव्ययीभावतस्तथा ।
विदूराच्च प्रभवतौ युक्ते गृहपतेश्च सः ॥

सोऽस्याभिजन इत्यर्थे शण्डिकादिभ्य एव च ।
छन्दोगादेस्तु धर्म्येऽर्थे आम्नाये वा प्रकीर्तितः ॥

ऋषभोपानहोश्च स्यात् तदर्था प्रकृतिर्यदि ।
अनन्तावसथाच्चापि तथैवेतिहभेषजात् ॥

स्वार्थे ञ्यप्रत्ययः प्रोक्तस्तादर्थ्ये त्वतिथेः स्मृतः ।
ञ्यङ् च वृद्धत्कोसलाजादपत्यार्थे निगद्यते ॥

वाहीकायुधजीविभ्यः सङ्घेभ्यो ञ्यङुदाहृतः ।
स्वार्थे एव च ते मल्ला राजन्या ब्राह्मणा न चेत् ॥

स्त्रियां फल्गुन्यषाढाभ्यां टप्रत्यय उदाहृतः ।
तदस्मै देयमित्यर्थे श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥

क्रीतार्थे कंसशब्दाच्च टिठन्प्रत्यय इष्यते ।
नासिकाया नते टीटच् संज्ञायामवशब्दतः ॥

स्वार्थे टेण्यण् वृकात् प्रोक्तः सङ्घादायुधजीविनः ।
देवतार्थेऽस्ति सोमाट्ट्यण् तेन सौम्यः प्रकीर्तितः ॥

सायमाद्यव्ययेभ्यश्च शेषेऽर्थे ट्युट्युलौ मतौ ।
ठगपत्ये तु संप्रोक्तो रेवत्यादिभ्य एव हि ॥

वृद्धात् सौवीरगोत्राच्च स्यादपत्यस्य कुत्सने ।
लाक्षाया रोचनायाश्च शकलादपि कर्दमात् ॥

रक्तार्थेऽयं प्रत्ययः स्यात् संस्कृते दध्न इष्यते ।
अश्वत्थाच्चाग्रहायण्या अस्तीत्यर्थे च स स्मृतः ॥

अधीते वेद इत्यर्थे क्रतूक्थादिभ्य एव च ।
सूत्रान्ताच्चापि तद्वत् स्यात् वसन्तादिभ्य एव च ॥

अर्थे तदस्मिन्नस्तीति शर्करायाः समिष्यते ।
कन्थायाश्च भवाद्यर्थे शेषेऽर्थे भवतः स्मृतः ॥

वर्षाभ्यश्च प्रायभवे तूपजानूपकर्णतः ।
उपनीवेश्च तद्वत् स्यादायस्थानागते तथा ॥

द्व्यचः शब्दाहदन्ताच्च ब्राह्मणादेश्च ठक् स्मृतः ।
सोऽस्य सेव्य इतीहार्थे त्वचित्ताद् देशकालतः ॥

तस्येदमिति चार्थे तु हलसीराट्ठगिष्यते ।
परिमाणार्थवाचिभ्यो विकारेऽर्थेऽपि चेष्यते ॥

"ठक् स्यात् पूर्वं वहत्यर्थाद् दीव्यत्यथ खनन् जयन् ।
जितं च संस्कृततरश्चरन्तश्चाथ जीवति ॥
हरन्निर्वृत्तसंसृष्टे उपसिक्तं च वर्तते ।
यच्छत्युञ्छन्नवन् कुर्वन् हन्ति तिष्ठति धावति ॥
गृह्णाति च चरत्येति समवैति च पश्यति ।
धर्म्यं चावक्रयः पण्य शिल्पं प्रहरणं मतिः ॥
शीलं वृत्तं हितं भक्षा दीयते च नियोजितः ।
अध्यायी च व्यवहरन् वसतीत्यर्थकेऽपि च ॥"

एष्वर्थेषु हि संप्रोक्तो विशेषस्त्वभिधीयते ।
हलसीराद् वहत्यर्थे साध्वर्थे तु कथादितः ॥
क्रीतार्थे चासमासे स्यान्निष्कादिभ्य इतीरितम् ।
शमने कोपने चार्थे वातादिभ्यष्ठगिष्यते ॥
अर्हत्यर्थे तथैवाहुरासक्ते तूदरात् स्मृतः ।
अयःशूलपदाच्चापि दण्डाजिनपदात् तथा ॥
पार्श्वेनान्विच्छतीत्यर्थे ठकमेनं प्रचक्षते ।
छेदादिभ्यस्तु नित्यं स्यादर्हत्यर्थ इतीरितम् ॥
अङ्गुल्यादिपदात् तुल्ये स्वार्थे स्यादनुगादिनः ।
कुमुदादेष्ठचं प्राहुर्निर्वृत्ताद्यर्थ एव हि ॥
वृत्ताध्ययनकर्मार्थे बह्वच्पूर्वपदात् तथा ।
बह्वचश्चानुकम्पायां तद्युक्ते नीतिवाचके ॥
मनुष्यनाम्नष्ठच् तुल्ये त्वेकशालापदात् तथा ।
कालवाचकशब्दात्तु देवतार्थे च ठञ् स्मृतः ॥
केदारकवचिभ्यां च समूहार्थे भवेत्तु सः ।
काश्यादिभ्यश्च शेषेऽर्थे वाहीकग्रामपूगतः ॥
उवर्णान्तात् तथा देशाद् विभाषोशीनरेषु च ।
शेषेऽर्थे कालवाचिभ्यः श्राद्धे तु शरदस्तथा ॥

देये संवत्सरादाग्रहायण्याश्च प्रकीर्तितः ।
वाच्ये मृगे व्याहरतौ तथा सोढे च कीर्तितः ॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् स्यादव्ययीभावतो भवे ।
तथा समानशब्दाच्च समानादेश्च स स्मृतः ॥

अध्यात्मादिपदाच्चैव लोकान्ताच्च विधीयते ।
अन्तोदात्ताद् बह्वचोऽपि व्याख्याने ग्रन्थ इष्यते ॥

अत्रार्थे क्रतुयज्ञेभ्य ऋष्यध्यायेष्वपि स्मृतः ।
विद्यायोनिजसम्बन्धवचनाच्च ऋदन्ततः ॥

भक्त्यर्थे च महाराजशब्दादप्ययमिष्यते ।
गोपुच्छाच्च तरत्यर्थे चरतौ श्वगणादपि ॥

आक्रन्दाद् धावतीत्यर्थे पण्येऽर्थे लवणादपि ।
परश्वधात् प्रहरणे साध्वर्थे तु गुडादितः ॥

क्रीते गोपुच्छसङ्ख्यादेर्निष्कात्तु द्वित्रिपूर्वकात् ।
वित्ताच्च विदितेऽर्थे तु लोकाद्वै सर्वलोकतः ॥

वापस्थानमितीहार्थे ठञ्प्रत्यय उदाहृतः ।
तदस्मिन् वर्तते ऽर्थे तु नवयज्ञादितो मतः ॥

तदस्मिन् दीयतेऽर्थे च परिमाणे तथैव च ।
वहत्यावहतीत्यर्थे हरतीत्यर्थकेऽपि च ॥

भाराद् वंशादिपूर्वेभ्यष्ठञ्प्रत्यय उदाहृतः ।
पचत्यवहरत्यर्थे सम्भवत्यर्हतौ तथा ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणपदादपि ।
वर्तयत्यर्थके प्रोक्तः प्राप्ते संशयशब्दतः ॥

आहृते चोत्तरपथात् योजनाद् गच्छतौ तथा ।
क्रोशयोजनपूर्वाच्च निर्वृत्ते कालवाचकात् ॥

अधीष्टभृतभूतेषु भाविन्यर्थे च कीर्तितः
षण्मासाद् वयसि चोक्ते ब्रह्मचर्येऽपि कथ्यते ॥

परिजय्ये च लभ्ये च कार्ये च सुकरे तथा ।
यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणार्थे देयार्थे कालवाचकात् ॥
कार्येऽपि च तथा प्राहुः सम्पत्तौ च प्रकीर्तितः ।
तस्मै प्रभवतीत्यर्थे सन्तापादिभ्य एव च ॥
प्रयोजने प्रकृष्टे च ठञ्प्रत्यय उदाहृतः ।
अन्विच्छतौ तु संप्रोक्तो दण्डाजिनपदात् तथा ॥
व्रीह्यादिभ्यस्तु मत्वर्थे तुन्दादिभ्यस्तथा भवेत् ।
नावो द्व्यज्भ्यश्च तरतौ ठन्प्रत्यय उदाहृतः ॥
पर्पादिभ्यश्च तद्वत् स्यात् श्वगणादपि चेष्यते ।
जीवत्यर्थे तु वस्नाच्च तथैव क्रयविक्रयात् ॥
चरत्यर्थे प्रतिपथान्मत्वर्थे चाप्यदन्ततः ।
क्रीताद्यर्थे शताच्चैव पूरणप्रत्ययान्ततः ॥
अर्थाच्चापि नियुक्तेऽर्थे त्वगारान्तादिति स्मृतम् ।
वहत्यावहतीत्यर्थे हरत्यर्थे तथैव च ॥
तदस्मिन् दीयतेऽर्थे च वस्नशब्दात् स्मृतो ह्ययम् ।
द्योत्येऽवयसि षण्मासान्निर्वृत्ताद्यर्थपञ्चके ॥
भुक्तार्थे श्राद्धशब्दाच्च ठन्प्रत्यय उदाहृतः ।
जातार्थे प्रावृषष्ठप् स्यात् स्तोमे डः परिकीर्तितः ॥
अर्थे तदस्मिन्नधिकं दशान्तात्तु विधीयते ।
स्तोमार्थे पूरणार्थे च डट्प्रत्यय उदाहृतः ।
त्रिंशच्चत्वारिंशतोस्तु परिमाणे डणिष्यते ॥
स च ब्राह्मणनाम्न्येवेत्युक्तं सूत्रकृता स्वयम् ।
अर्थे जातिपरिप्रश्ने बहूनां डतमच् स्मृतः ॥
डतरच् स्यात् किमादिभ्य एकनिर्धारणे द्वयोः ।
प्राङ्मते त्वेकशब्दाच्च डतरज्डतमौ मतौ ॥
स्यात् संख्यापरिमाणेऽर्थे संप्रोक्तो हि किमो डतिः ।

यत्तद्भ्यां च डतिं केचिदिच्छन्तीति प्रदर्शितम् ॥

डाजव्यक्तानुकृतेरनितौ द्व्यजवरार्धतः ।
द्वितीयाच्च तृतीयाच्च शम्बबीजात् कृषौ स्मृतः ॥

कृञो योग इति प्रोक्तं संख्यायाश्च गुणान्ततः ।
समयाद् यापनायां च निष्कोषे चैव निष्कुलात् ॥

निष्पत्राच्च सपत्राच्च तथातिव्यथने मतः ।
सुखप्रियादानुलोम्ये शूलात् पाके च कीर्तितः ॥

प्रातिलोम्ये तु दुःखाच्च सत्यादशपथे स्मृतः ।
मद्रभद्राद् वापनेऽर्थे डाच्प्रत्यय उदाहृतः ॥

स्यादवान्तरदीक्षादेश्चरतीत्यर्थके डिनिः ।
प्रमाणे शन्शदन्ताच्च विंशतेश्च डिनिः स्मृतः ॥

अग्रपश्चाड्डिमच् प्रोक्तो जाताद्यर्थे मनीषिणा ।
ह्रस्वार्थके च सम्प्रोक्तः कुत्वास्तु प्रत्ययो डुपच् ॥

तदस्मिन्नस्तिनिर्वृत्तनिवासादूरसम्भवाः ।
एष्वर्थेषु ड्मतुप् प्रोक्तः कुमुदात्तडवेतसात् ॥

ड्यड्यतौ प्रत्ययौ दृष्टे वामदेवादिति स्मृतम् ।
अप्रसिद्धादपत्यार्थे पाण्डोर्ड्यण् समुदाहृतः ॥

राजार्थकेऽपि संप्रोक्तस्तथैव प्रत्ययो बुधैः ।
चातुरर्थिकशब्दाच्च नडशादाड्ड्वलच् स्मृतः ॥

ड्वुन्प्रत्ययस्त्वसंज्ञायां विंशतेस्त्रिंशतश्च सः ।
अष्टाचत्वारिंशतश्च चरतौ परिकीर्तितः ॥

इवार्थे तु शिलायाश्च ढप्रत्यय उदाहृतः ।
अपत्यार्थे प्रत्ययो ढक् भवेत् स्त्रीप्रत्ययान्ततः ॥

द्व्यज्भ्यः स्त्रीलिङ्गशब्देभ्य अनिनन्तादितस्तथा ।
काश्यपे दत्तपुत्रे तु विकर्णाच्च कुषीतकात् ॥

शुभ्रादिभ्यो भ्रुवश्चापि कल्याण्यादेस्तथैव च ।
मातृष्वसृपदात् तद्वत् पितृष्वसृपदात् तथा ॥

कुलटाया विकल्पेन दुष्कुलाच्च विधीयते ।
दृष्टेऽर्थे कलिशब्दाच्च ढगग्नेर्देवतार्थके ॥

नद्यादिभ्यस्तथा प्रोक्तो जाताद्यर्थे विपश्चिता ।
तूदीशब्दादभिजने कापिशाल्योस्तु कर्मणि ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे व्रीहिशाल्योरपीष्यते ।
ढकञपत्यमित्यर्थे स्यादपूर्वपदात् कुलात् ॥

कच्यादिभ्यस्तु जातादौ वहत्यर्थे धुरस्तथा ।
कुलात् कुक्षेश्च ग्रीवाया श्वास्यलङ्कारकेऽर्थके

अपत्यार्थे चतुष्पाद्भ्यो ढञ्प्रत्यय उदाहृतः ।
गृष्ट्यादिभ्यस्तथैवेष्टोऽचतुष्पाद्वचनेऽपि च ॥

संस्कृते क्षीरशब्दाच्च संख्यादेश्चतुरर्थकात् ।
कोशशब्दाच्च सम्भूते हल्यादेस्तु मवार्थतः ॥

एणीपदाद् विकारेऽर्थे निवासे कर्मौषदात् ।
पथ्यादिभ्यस्तु साध्वर्थे हितादौ पुरुषात् स्मृतः ॥

तदस्य सम्भवेदर्थे पारिखायाश्च कीर्तितः ।
अधीते वेद इत्यर्थे ढिनुक् छन्दसिनः स्मृतः ॥

अपत्यार्थे तु गोधाया द्रक्प्रत्यय उदाहृतः ।
अपत्ये कुत्सिते वाच्ये स्मृतो णप्रत्ययः किल ॥

फाण्टाहृतेश्च मिमताम्मतः सौवीरगोत्रगात् ।
अरण्यात्तु भवेऽर्थेऽपि णप्रत्यय उदाहृतः ॥

क्रीडायां च प्रहरणे र्थे [illegible] ।
लब्धार्थे त्वनशब्दाच्च साध्वर्थे [illegible] ॥

हितार्थे सर्वशब्दाच्च गच्छत्यर्थे पथश्च हि ।
यथाकथाचशब्दाच्च देयेऽर्थे च स्मृतो [illegible] ॥

प्रज्ञाश्रद्धादिशब्देभ्यो मत्वर्थे च तथा स्मृतः ।
समूहार्थे तु पर्शोश्च णस्प्रत्यय उदाहृतः ॥

पुराणप्रोक्तकल्पेषु ब्राह्मणेषु णिनिः स्मृतः ।
अधीते वेद इत्यर्थे काश्यपात् कौशिकादपि ॥

कलापिशब्दात् तद्वत् स्यात् वैशम्पायनशिष्यतः ।
वेदे वाच्ये शौनकादेः पाराशर्यशिलालितः ॥

नटसूत्रे भिक्षुसूत्रे वाच्ये तु णिनिरिष्यते ।
कुर्वादिभ्यो ण्य एव स्यादपत्यार्थ इतीरितम् ॥

सेनान्तात्लक्षणाच्चापि कारिणः कुरुनादितः ।
प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु दित्यादिभ्यो विधीयते ॥

सङ्काशादेश्च संप्रोक्तौ चातुरर्थ्यादिचतुष्टये ।
साध्वर्थे समवैत्यर्थे प्रोक्तः परिषदो हि सः ॥

भूतार्थे चैव षण्मासाण्ण्यत् प्रत्यय उदाहृत ।
तदस्यास्तीति चार्थे तु केशेभ्यो च त ईरितः ॥

स्वार्थे नवात् तनन् प्रोक्तो नूनाद्यः प्रकृतेरपि ।
मत्वर्थे चापि तप्प्रोक्तः पर्वणो मरुतश्च हि ॥

तमप् तु स्यादतिशये तिङन्ताच्च विधीयते ।
सोऽस्यावयव इत्यर्थे संख्यायास्तय इष्यते ॥

विभज्योपपदे द्व्यर्थेऽन्यस्मिंस्तरबिष्यते ।
समूहार्थे ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् तथा गजात् ॥

सहायाच्च तथा स्वार्थे देवात् भावेऽपि कीर्तितः ।
तेनैकदिगितीहार्थे तसिश्च परिकीर्तितः ॥

तथापादानपञ्चम्याः स्मृतोऽहीयरुहोस्तु सः ।
अकर्त्रर्थतृतीयाया अप्यर्थे प्रत्ययो मतः ॥

अतिग्रहे चाव्यथने क्षेपे च परिकीर्तितः ।
तथैव हीयमाने च पापयोगे च संस्मृतः ॥

भिन्नपक्षस्याश्रयणे द्योत्ये षष्ठ्याश्च स स्मृतः ।
त्यागे द्योत्ये तु रोगेभ्यः षष्ठ्यास्तसिरितीरितम् ॥

पञ्चम्यन्तात् किमादेस्तु स्वार्थे हि तसिलिष्यते ।
पर्यभिभ्यां च संप्रोक्तो ह्यन्येभ्योऽपि च दृश्यते ॥

तातिल् शिवशमादिभ्यः करेऽर्थेऽपि भवेऽपि च ।
मूलार्थे पक्षशब्दात्तु तिप्रत्यय उदाहृतः ॥

तदस्यास्तीति चार्थे तु कंशंभ्यां च समीरितः ।
तिकनिष्ठो मृदः स्वार्थे तीयः संख्याप्रपूरणे ॥

द्वित्रिशब्दात् त्रिशब्दस्य संप्रसारणमेव च ।
तुप्रत्ययस्तु संप्रोक्तः कंशंभ्यामिति सूत्रतः ॥

तैलच्च प्रत्ययः स्नेहे त्नप् स्वार्थे नवशब्दतः ।
त्यक् जातापद्यर्थके तु दक्षिणादिपदादपि ॥

उपाधिभ्यां त्यकन् प्रोक्त आसन्नारूढकार्थतः ।
अमेहकतसित्रेभ्यस्त्यप् भवे योऽव्ययात् स्मृतः ॥

नेर्ध्रुवे च निसस्तद्वन्निर्गते च प्रकीर्तितः ।
ऐषमो ह्यः श्वसश्चापि विकल्पेन विधीयते ॥

समूहार्थे तु गोशब्दात् त्रप्रत्यय इतीरितम् ।
जैत्रे बाहुलकात् त्रण् स्यादित्युवाच च माधवः ॥

सप्तम्यन्तात् किमादेस्तु त्रल्प्रत्यय उदाहृतः ।
तदधीने तु देये त्रा योगे कृभ्वस्तिभिः सह ॥

देवान्मनुष्यात् पुरुषात् पुरुमर्त्यात् तथैव च ।
द्वितीयार्थे च सप्तम्यामयोगेऽपि कृमादिभिः ॥

त्वप्रत्ययश्च भावेऽर्थे ब्रह्मत्वस्यार्त्विजस्तथा ।
थमुथाल्प्रत्ययौ ज्ञेयौ प्रकारवचने किल ॥

थ्यन्प्रत्ययो हितार्थे स्यादजाविभ्यां च स स्मृतः ।
द्वयसच् प्रोक्तः प्रमाणे च काले दा तु तदश्च हि ॥

इदंशब्दाच्च तच्छब्दात् काले दानीं प्रकीर्तितः ।
मध्यशब्दस्य मान्तत्वं स्याद् दिनन् प्रत्ययो भवे ॥

प्रत्ययो द्रस आख्यातो दुग्धेऽर्थे त्वविशब्दतः ।
अभेदसमासौ तु देश्यदेशीयरौ मतौ ॥

प्रमाणे द्वयसच् प्रोक्तो धा विधार्थे तु कीर्तितः ।
संख्यायाश्चाधिकरणविचालेऽपि प्रकीर्तितः ॥

स्वार्थे धेयो भागरूपनामभ्यः परिकीर्तितः ।
द्वित्र्योश्च धो ध्यमुञ् वा स्याद् विधार्थे इति कीर्तितम् ॥

एकाद्धोऽपि तथा प्राहुर्विकल्पेन मनीषिणः ।
पामादिभ्यस्तु नः प्रोक्तस्तदस्तीत्यर्थकेऽपि च ॥

पुराणार्थात् प्रशब्दाच्च स्वार्थे नप्रत्ययः स्मृतः ।
स्त्रीशब्दाच्चैव नञ् प्रोक्तो ह्यर्थेषु भवनात् पुरः ॥

विनञ्भ्यामपि नानाञौ न सहेत्यर्थके स्मृतः ।
नासिकानमने वाच्ये त्ववाक्षाटच् प्रकीर्तितः ॥

विस्तारे त्वविशब्दात्तु पटच्प्रत्यय इष्यते ।
याप्ये पाशप् च संप्रोक्तः पिञ्जपेजौ तु निष्फले ॥

नासिकानमने वाच्ये नेः पिटच् परिकीर्तितः ।
गोत्रे फक् स्यान्नडादिभ्यो यूनि स्याद् यञिञोरपि ॥

शरद्वच्छुनकाद् गोत्रे भृग्वादिवंशजात् ।
अनन्ताद्धरितादिभ्यो गोत्रापत्ये विवक्षिते ॥

द्रोणपर्वतजीवन्ताद् विकल्पेन तथा स्मृतः ।
कुमुदादेश्च संप्रोक्तस्तदस्त्यादिचतुष्टये ॥

द्व्यचोऽणन्तादपत्यार्थे फिञ्प्रत्यय उदाहृतः ।
तथा फाण्टाहृतिपदान्मिमताच्च विधीयते ॥

तिकादिभ्यश्च कौसल्यकार्मार्याभ्यां तथैव हि ।

अगोत्रवाचिनो वृद्धाच्छब्दात् फिञ् स्यादुदङ्मते ॥

कर्मादेश्चापि फिञ् प्रोक्तस्तदस्त्यादिचतुष्टये ।
अवृद्धाद्व्यपत्यार्थे फिन् प्रोक्तः प्राङ्मतेन हि ॥

संज्ञायां तु वन्भाविष्टौ कंशंशब्दस्वरूपतः ।
ईषदूने बहुच् प्रोक्तः सुबन्तस्यादिमश्च सः ॥

विडज्बिरीसचौ ज्ञेयौ नीरन्ध्रार्थश्च नेः परौ ।
मौरिक्यादिपदाद् देशे भक्तल्प्रत्यय इष्यते ॥

अवाद् भ्रटच्प्रत्ययः स्यान्नासिकानमने सति ।
मः स्याद् भवार्थे मध्यात्तु मत्वर्थे द्युद्रुशब्दतः ॥

मध्यशब्दाद् भवार्थे च मण्मीयौ प्रत्ययौ मतौ ।
तदस्त्यादिचतुष्केऽर्थे मतुप् नद्यां प्रकीर्तितः ॥

मध्वादिभ्यस्तथैवेष्टो रसादिभ्यस्तथैव हि ।
सिध्मादिभ्यश्च संप्रोक्तस्तदस्त्यर्थे बलादितः ॥

हेतुभूतादागतेऽर्थे मयट् स्यादिति कीर्तितम् ।
नित्यं वृद्धशरादिभ्यो विकारेऽवयवेऽपि वा ॥

गोः पुरीषे च पिष्टात्तु विकारे मयडिष्यते ।
असंज्ञायां तिलयवात् प्रचुरार्थेऽपि स स्मृतः ॥

भागस्य मूल्ये क्रेये वा संख्यायाश्च विधीयते ।
अवेर्दुग्धार्थकत्वे तु मरीसच्प्रत्ययो मतः ॥

प्रमाणे मात्रजिष्टो हि पृष्ठाद् यश्च समूहके ।
पाशादिभ्यो बलादेस्तु तदस्त्यादिचतुष्टये ॥

जाताद्यर्थे ग्रामशब्दात् साध्वर्थे तु सभापदात् ।
समानतीर्थाद् वास्यर्थे शयिते सोदरादपि ॥

स्यात् सगर्भसयूथाच्च भवेऽर्थे सनुतादपि ।
अर्हत्यर्थे तु दण्डादेः स्तवाच्चेति तु माधवः ॥

भावे कर्मणि चाप्यर्थे सख्युर्यः परिकीर्तितः ।

सखिदूतवणिग्भ्यस्तु भावे कर्मणि चेष्यते ॥

शाखादिभ्य इवार्थे च यप्रत्यय उदाहृतः ।
कूचवारादभिजने यकप्रत्यय उदाहृतः ॥

पुरोहितादिवर्गाच्च यगन्ताद् भावकर्मणोः ।
गर्गादिभ्यस्तु गोत्रे यञ् वनण्डादपि च स्मृतः ॥

मधुबभ्रुवोश्च स ज्ञेयस्तौ चेद् ब्राह्मणकौशिकौ ।
कपिबोधादाङ्गिरसे भवे देवाद् बर्हिष्पदात् ॥

समूहार्थे तु केदाराद् गणिकायास्तथैव हि ।
केशाच्चैव तथा प्रोक्तो द्वीपादनुसमुद्रगात् ॥

कंसीयाच्च विकारार्थे स्वार्थे त्वभिजिदादितः ।
अपत्ये श्वशुराद्यत् स्यात् कुलादपि च केवलात् ॥

यति जातिग्रहः कार्यो राजन्शब्दादितीरितम् ।
गोरपत्यादिवचने यत्प्रत्यय उदीरितः ॥

संस्कृते शूलशब्दाच्च तथैवोखाच्च कीर्तितः ।
वाय्वृतुप्रभृतिभ्यश्च देवतार्थे तु कीर्तितः ॥

समूहे ब्राह्मणादिभ्यो भवार्थे त्वर्घशब्दतः ।
युमागपागुदग्भ्यश्च प्रतीचोऽपि भवार्थके ॥

परादिपूर्वादर्धाच्च दिगादिभ्यस्तथैव हि ।
अवरार्धपदात्तु स्यात् स्वार्थे चापीत्युदीरितम् ॥

शब्दादन्यत्र वर्गान्ताच्छरीरावयवाच्च हि ।
व्याख्याने छन्दसश्चापि धुरश्चैकादिग्भवे ॥

विद्यासम्बन्धवचनाद् योनिसम्बन्धवाचकात् ।
आगतेऽर्थे पितुर्यत् स्याद् विकारे गोपयोद्रुतः ॥

वहत्यर्थे रथयुगात् प्रासङ्गाच्च धुरोऽपि च ।
जनीशब्दाच्च विज्ञेयो विध्यत्यर्थेऽपि कीर्तितः ॥

[illegible] धनशब्दाच्च गणशब्दाच्च वै स्मृतः ।

वशं गते वशांच्चापि दर्शनार्हे पदात् तथा ॥

अवश्योत्पाटनीयार्थे मूलशब्दाद् विधीयते ।
नावादिभ्यः कनात् तार्यार्थर्थेषु च विधीयते ॥

अनपेते तु धर्माच्च पथ्यर्थेन्यायतस्तथा ।
इच्छार्थाच्छन्दसश्चापि ह्यात्मार्थादुरसस्तथा ॥

निर्मिते प्रत्ययो ज्ञेयः प्रियार्थे हृदयाच्च सः ।
मताज्जनाद्धलाच्चापि करणे जल्पकर्षयोः ॥

समानतीर्थेवास्यर्थे साध्वर्थे च प्रकीर्तितः ।
भवार्थेऽप्याचु शयिते समानोदरशब्दतः ॥

मासतन्वोस्तु मत्वर्थे शरीरावयवाद्धिते ।
खलादेश्चापि तद्वत् स्यात् क्रीताद्यर्थे शताच्च सः ॥

उवर्णान्ताद् गवादेश्च हिताद्यर्थचतुष्टये ।
तद्वद्धविरपूपेभ्यो यत्प्रत्यय इतीरितम् ॥

क्रीते तु पणपादाच्च तथा माषशतादपि ।
द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च शाणान्तात्तु विभाषया ॥

गोशब्दाच्च द्व्यचश्चैव तथा सङ्ख्यादिवर्जितात् ।
निमित्तभूतसंयोगे उत्पाते वा प्रकीर्तितः ॥

पुत्राच्च तद्वदेव स्यात् दीयतेऽर्थे तु भागतः ।
नित्यमर्हति चार्थे तु शीर्षच्छेदाद् विधीयते ॥

मासाच्च वयसि चोत्ये भूतार्थे तु यदिष्यते ।
तेन दीयत इत्यर्थे हस्ताच्चापि विधीयते ॥

सम्पादिन्यर्थके तु स्यात् कर्मवेषपदादपि ।
योगाच्च प्रभवत्यर्थे प्राप्ते कालात् तथा स्मृतः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे यवादिभ्योऽपि कीर्तितः ।
अध्वनो गच्छतौ चार्थे तादर्थ्ये देवतान्ततः ॥

पादार्घाभ्यां च तादर्थ्ये यत्प्रत्यय इतीरितम् ।

भावे कर्मणि चाप्यर्थे स्तेनाद् यन् प्रत्ययो मतः ॥

मासान्ताद् वयसि चोक्ते द्विगोर्यद्प्रत्ययो भवेत् ।
आहतत्वप्रशस्तत्वविशिष्टाचापि रूपतः ॥

कंशंभ्यां चापि मत्वर्थे यस्प्रत्यय उदाहृतः ।
ऊर्णाशब्दात्तु मत्वर्थे युस्प्रत्यय इतीरितम् ॥

कंशंभ्यामपि तद्वत् स्यात् तथाहंशुभमोरपि ।
तदस्त्यादिचतुष्केऽर्थे त्वइमादेस्तु र ईरितः ॥

मत्वर्थे तूषशब्दाच्च सुषिमुष्कमधोरपि ।
ह्रस्वार्थे तु कुटीशब्दाच्छमीशुण्डादपि स्मृतः ॥

अग्नीधः शरणे रण् स्याद् भत्वं चास्य प्रकीर्तितम् ।
रूपप् च प्रत्ययः प्रोक्तः प्रशंसायां च कुत्सने ॥

हेतोश्चैव नृनाम्नश्च रूप्यः स्यादागतेऽर्थके ।
षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यप्रत्यय इष्यते ॥

सप्तम्यन्तादिदंशब्दात् कालेऽर्थे र्हिल् विधीयते ।
तथैवोक्तं किमादेस्तु कालेऽनद्यतनेऽपि च ॥

प्राणिस्थादात अस्त्यर्थे लच्प्रत्यय इतीरितम् ।
क्षुद्रजन्तूपतापेभ्यः सिध्मादिभ्यस्तथैव च ॥

वत्सांसाभ्यां कामवति बलवत्यपि [illegible] ।
मत्वर्थे चापि केशाद् वो [illegible]न्यत्रापि दृश्यते ॥

गाण्डीशब्दादजगवात् [illegible] विधीयते ।
तुल्यत्वे तु क्रियायाश्च वतिप्रत्यय ईरितः ॥

गुणादिभिश्च तुल्यत्व इवार्थे तत्र [illegible] च ।
अर्हत्वेऽपि क्रियायाश्च वतिप्रत्यय ईरितः ॥

वतुप् स्याद् यत्तदेतेभ्यः परिमाण इतीरितम् ।
माने वाच्ये द्रुशब्दाच्च वयप्रत्यय ईरितः ॥

देशे वाच्ये [illegible] च [illegible]प्रत्यय इष्यते ।

मत्वथ रजआदिभ्यो नाम्नि दन्तशिखादपि ॥

मौरिक्यादिपदाद् देशे विधल्प्रत्यय ईरितः ।
विनिस्तपःसहस्राभ्यां मत्वर्थे तु विधीयते ॥

मायामेधास्रजश्चापि तथासन्ताच्च कीर्तितः ।
कन्थायास्तु वुगिष्टो हि सा चेद् वर्णुसमीपगा ॥

नीतौ चाप्यनुकम्पायामुपादेर्वुच् प्रकीर्तितः ।
गोत्रादीनां समूहार्थे वुञ्प्रत्यय उदाहृतः ॥

केदाराच्च तथा दृष्टं सामेत्यर्थे प्रकीर्तितः ।
राजन्यादेस्तु नियते देशेऽर्थे च समीरितः ॥

अदेशार्थादपि भवेद् विदेहानर्तशब्दतः ।
वुञ् स्यादरीहणादिभ्यस्तदस्त्यादिचतुष्टये ॥

जातार्थेऽपि तथा प्रोक्तः प्रत्ययो धन्वयोपधात् ।
तथैव हि प्रस्थपुरवहान्ताच्च विधीयते ॥

रोपधादपि चेदन्ताद् वृद्धाच्च प्राङ्मते मतः ।
वृद्धाज्जनपदाच्चापि मतो जनपदावधेः ॥

अवृद्धादपि सम्प्रोक्तो बहुत्वविषयः स चेत् ।
कच्छादेरुत्तरपदाद् धूमादिभ्यस्तथैव च ॥

कुरुयुगन्धरशब्दात्तु विकल्पेन विधीयते ।
प्रावीण्ये कुत्सने द्योत्ये नगरादपि चेष्यते ॥

पथ्यध्यायविहारार्थे न्यायहस्तिनरार्थके ।
गोमयार्थेऽपि च तथा वुञरण्यादितीरितम् ॥

कच्छादेस्तु मनुष्ये च वाच्ये तत्स्थे च वुञ् स्मृतः ।
जातार्थे गोयवाग्वोश्च साल्वादप्यपदातितः ॥

संज्ञायां शरदोऽपि स्यादिति सूत्रे प्रदर्शितम् ।
उप्ते ग्रीष्माद् वसन्ताच्चाप्याश्वयुज्यास्तथैव च ॥

[illegible]रसमानात् [illegible] देयेऽर्थेऽपि प्रकीर्तितः ।

स्यादाग्रहायणीशब्दात् संवत्सरपदादपि ॥

विद्यासम्बन्धवचनाद् योनिसम्बन्धवाचकात् ।
आगतेऽर्थे च भक्त्यर्थे स्याद् गोत्रक्षत्रियाख्यतः ॥

कुलालादेः कृतेऽर्थे तु नाम्नि स्यादित्युदीरितम् ।
वुञ् गोत्रचरणात् तस्येदमर्थे च प्रकीर्तितः ॥

शाकलादपि सम्प्रोक्तस्तदस्त्यादिचतुष्टये ।
उष्ट्राद् विकारे श्लाघादौ चरणात् गोत्रतश्च हि ॥

भावे कर्मणि चाप्यर्थे गुरूपोत्तमयोपधात् ।
तथा द्वन्द्वाच्च सम्प्रोक्तो मनोज्ञादिभ्य एव च ॥

अधीते वेद इत्यर्थे क्रमादिभ्यस्तु वुन् मतः ।
पूर्वाह्णादिपदाज्जाते मत्वर्थे गोपदादितः ॥

तत्र देयमितीहार्थे कलाप्यादिपदात् तथा ।
भक्त्यर्थे वासुदेवाच्च तथैवार्जुनशब्दतः ॥

वैरे मैथुनिकायां च द्वन्द्वादेव विधीयते ।
पादान्तस्य शतान्तस्य सङ्ख्यादेः स्वार्थ इष्यते ॥

अवीप्सायां च वीप्सायां योत्यायां दण्डदानयोः ।
भ्रातुर्व्यत् स्यादपत्यार्थे व्यन् सपत्ने तु कीर्तितः ॥

लोमादिभ्यस्तु मत्वर्थे प्रोक्तः शप्रत्ययः किल ।
बह्वल्पार्थात्तु शस् प्रोक्तः कारकाच्च विभाषया ॥

शङ्कटच्कालचौ स्वार्थे विस्तृतार्थात्तु वेः स्मृतः ।
भवने क्षेत्र इक्ष्वादेर्भवेच्छाकटशाकिनौ ॥

षट्त्वे तु षड्गवच् प्रोक्तः पशुनामभ्य एव हि ।
अधीते वेद इत्यर्थे शतादेश्च पथः षिकन् ॥

गच्छत्यर्थे पथिन्शब्दात् ष्कन्प्रत्यय ईरितम् ।
कासूशब्दाच्च गोण्याश्च ष्टरच् ह्रस्वे प्रकीर्तितः ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे च तथा स्मृतः ।

गर्द्धदेयार्थवचनात् छच् दशैकादशात् स्मृतः ।
पौरोडाश्पुरोडाशात् छन् व्याख्याने भवेऽपि च ॥

नावो द्व्यच् इत्यर्थे अश्वादेईरतौ मतः ।
गर्द्धदेयार्थवचनात् हुलीतिपद्धतोऽपि च ॥

पण्यार्थे किसरादिभ्यो वि कल्पेन छगल्लनः ।
शापार्थे पात्रशब्दाच्च छन्प्रत्यय उदाहृतः ॥

सम्भवत्यवहरति पचतीत्यर्थकेऽपि च ।
आढकाचितपात्रेभ्यो विकल्पेन समीरितः ॥

आकर्षात्तु चरत्यर्थे छल्प्रत्यय उदाहृतः ।
वसत्यर्थे त्वावसथात् तथैव समुदाहृतः ॥

कापिशीदेशजातेऽर्थे कापिश्याः ष्फक् प्रकीर्तितः ।
तथा बाह्ल्युर्दिपर्दिभ्यः ष्फक् स्यादिति समीरितम् ॥

अणिञन्तात् स्त्रियां ष्यङ् स्यादार्षगोत्रविवर्जितात् ।
गुरूपोत्तमशब्दाच्च गोत्रापत्ये ष्यङीरितः ॥

दैवयज्ञादिशब्दाच्च तथैवोदाहृतं स्त्रियाम् ।
तथैव गोत्रावयवात् क्रौड्यादिभ्योऽपि कीर्तितः ॥

भावे वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् स्यादिति समीरितम् ।
भावे कर्मणि चाप्यर्थे गुणाख्यब्राह्मणादितः ॥

विकारेऽवयवे चापि शम्याः ष्लञ् च विधीयते ।
प्रशंसायां मृदः स्नः स्यादस्त्यायर्थे तृणादितः ॥

कार्त्स्न्ये चोत्वे च्विविषये सातिर्वा स्यादितीरितम् ।
सम्पत्कृभ्वस्तिभियोगे व्याप्तौ सातिः प्रकीर्तितः ॥

कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगेऽधीनार्थकेऽपि च ।
क्रियाभ्यावृत्तिगणने द्वित्रिभ्यां चतुरश्च सुच् ॥

प्रशंसायां मृदः स्नः स्याद् दुग्धे सोढ अवेः स्मृतः ।
पुंसस्तु स्नन्निर्देशो हि धान्यानां भवनात् पुरा ॥

सप्तम्यन्तादिदंशब्दात् ह्प्रत्यय इतीरितम् ।

इति ।

एतादृशस्यास्य प्रक्रियासर्वस्वस्य कर्ता मातृदत्ततनूजो नारायणभट्टपाद इति, केरलदेशस्थनिलानद्युत्तरवर्त्तिपरिनवग्रामवास्तव्य इति च

भूखण्डे केरलाख्ये सरितमिह निलामुत्तरेणैव नावा-
क्षेत्रे गव्यूतिमात्रे पुनरपरिनवग्रामनाम्नि स्वधाम्नि ।
धर्मिष्ठाद् भट्टतन्त्राद्यखिलमतपटोर्मातृदत्ताद् द्विजेन्द्रा-
ज्जातो नारायणाख्यो निरवहदतुलां देवनारायणाज्ञाम् ॥

पद्यादस्मात् स्फुटमवगम्यते । अयं च प्रवेशकाख्यव्याकरणग्रन्थनिर्मातुरच्युत-महाशयस्य शिष्य इति १७२१२०१ कलिदिने प्रक्रियासर्वस्वं परिसमापित-मिति च ।

अयमच्युतगुरुकृपया पाणिनिकात्यायनादिकारुण्यात् ।
यत्नः फलप्रसूः स्यात् कृतरागरसोऽत्र शब्दमार्गजुषाम् ॥

इति ग्रन्थकर्तृविरचितपद्यादस्मात् प्रतीयते, कविमिममधिकृत्य विस्तरतो बहुत्र वर्णितत्वान्नेह वितन्यते ।

अथ कविकृतमधिकृत्य किञ्चिद् विचार्यते । कविरयं सूत्रोक्तगोत्रा-वयवसाम्प्रतिकाङ्कलक्षणपदानां निर्वचनं सुगमया रीत्या प्रतिपादयतीत्येतदपरो-क्षमयत्नपद्यैः ।

'स्वतो न गोत्रशब्दा ये कुलाख्या गोत्रवन्मताः ।

ते गोत्रावयवा नाम ये केचिन्मुखरादयः (पु० २२)

उत्कृष्टनीचयोर्मध्ये भवः साम्प्रतिको मतः (पु० ७३)

अङ्को नाम स्वसम्बन्धिगवादौ कृतमङ्कनम् ।
स्वस्यैवाचारविद्यादिचिह्नं लक्षणमुच्यते ॥ (पु० १७)

किञ्च 'पुरुषाद्धितवधविकारावयवसङ्घहतेनकृतेषु ढञ् वाच्यः' इति वार्तिकस्योदाहरणं पद्येनैकेन स्फुटमवगमयति । यथा —

नो पौरुषेयमयमिच्छति पौरुषेये
सक्तो वधे पिशितमत्ति च पौरुषेयम् ।
द्राक् पौरुषेयगकभिन्न च पौरुषेये-
र्जय्यो विनिन्दति च वाचमपौरुषेयीम् ॥ (पु० १२४)

इति । किञ्च मतान्तरनिरूपणेन केषाञ्चित् पदानामसाधुत्वमुक्त्वा प्रकारान्तरेण साधुत्वमपि समर्थयति । यथा —

कार्तिकेयो विवस्वानित्यस्ति कार्तिकमासजे ।
तत्र कालाट्ठञि प्राप्ते ढो मृग्य इति वामनः ॥
शार्वरं तम इत्याद्यप्यसाध्वेवेति सोऽब्रवीत् ।
वस्तुतश्चेत् कार्तिकिको भानुः शार्वरिकं तमः ॥
एवं पार्विक इत्येव पार्वणश्चन्द्र इत्यसत् ।
स्याद् वा चातुर्दशं रक्ष इतिवच्छेष इत्यणि ॥ (पु० ७४)

इति । क्वचिद् वृत्तिकारमतमसम्मन्यमान आह । यथा वा —

यदृच्छासत्य काकस्य पतत्तालस्य चान्वयः ॥
प्रकृत्यर्थोऽत्र तत्तुल्यं काकतालीयमुच्यते ।
एवं प्रयोगानुगुणं दण्डनाथोक्तमीरितम् ॥
एष्विवार्थद्वयं वृत्ताविह क्लिष्टतरं तु तत् । (पु० २००, २०१)

"समासाच्च तद्विषयादि"ति सूत्रे तद्विषयादित्यस्येवार्थविषयादित्यर्थो वृत्तिकारेण वर्ण्यते । अनेन तु तद्विषयादित्यस्य तद्धितार्थविषयादित्यर्थो वर्ण्यते । एतेन वृत्तिकारमतं स्वस्यासम्मतं प्रतिभाति । किञ्च —

मध्यशब्दस्य मान्तत्वं स्याद् दिनन् प्रत्ययस्तथा ।
मध्यन्दिनाः प्रगायन्ति सदोमध्यभवा इमे ॥ (पु० ८४)

इति प्रक्रियासर्वस्वकारिकानुगुणमत्रैव ग्रन्थालये सङ्गृहीतमातृकापाठोऽपि वर्तते । यथा —

मध्यो मध्यं दिनन् चास्मात् । मध्यशब्दोऽयं मध्यम्भावमापद्यते दिनन् चास्मात् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । 'मध्यन्दिन उपगायति' इत्यन्तः-पूर्वपदाट्ठञ् इति सूत्रे भाष्यम् ।

मुद्रितभाष्यपाठस्तु — 'मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात्। मध्य-शब्दोऽयं मध्यम्भावमापद्यते दिनण् चास्मात् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। माध्यन्दिन उपगायति' इति। एवं विभिन्नयोरनयोः पाठयोः कतरस्य ज्याय-स्त्वमिति सुधियो विभावयन्तु।

कविनानेन स्मृता ग्रन्थास्तावत् — कौमुदी, टीकासर्वस्वम्, न्यासः, भाष्यम्, मुरारिपञ्चिका, वृत्तिः, वेणीसंहारः, शृङ्गारः, सुभद्राहरणम्।

ग्रन्थकर्तारस्तावत् — हरः, क्षीरस्वामी, भोजः, सर्वानन्दः, माधवः, रामः, दण्डनाथः, भट्टिः, वामनः, शङ्करः, कैयटः, भोजः।

ग्रन्थेऽस्मिन् भोजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणसूत्राणां प्रायेण स्मरणात् तत्रास्य कवेरन्यादृशी बहुमतिरिति प्रतिभाति।

सरस्वतीकण्ठाभरणगततद्धितखण्डमपि समाप्तप्रायं वर्तते। तथा— चिराद् ग्रन्थाल्मादस्मात् प्राकाश्यं नीयेत।

मद्रनगरवासिश्रीकुञ्जन् राजमहाशयैः प्रसाधिते तद्धितखण्डे आपत्त्व-गणीयत्वेनात्र निर्दिष्टानां सरस्वतीकण्ठाभरणसूत्राणां तद्वृत्तीनां च निवेशनं न दृश्यते। तत्र च कारणं तत्प्रसाधनोपयोगिप्रक्रियासर्वस्वमातृकास्वनुपलम्भ एवेति मन्ये। अत्रत्यमातृकासु त्वेकां विहायान्यासु सर्वास्वपि दृश्यते च। युक्तं चास्यात्रैव निवेशनम्।

'वृत्तौ चारु न रूपसिद्धिकथनम्'

इत्यादिपद्यस्वारस्यात्। उभयोः पाठभेदश्च तत्तत्पुटेषु निवेशितः। नवीनां रीतिमाश्रित्य प्रसाधितोऽयं मद्रनगरीयतद्धितखण्डो नवीनां रीतिमाश्रित्य प्रसाधयिषितस्यास्यानुक्रमण्यादिनिवेशने भृशमुपकार आसीत्। अयं च तद्धितखण्डः प्रसाधनाय ११२७ कोळम्बाब्दे मुद्रापणाय प्रेषितः। परन्तु इदानीमेवास्य मुद्रणं सम्पूर्णमासीत्।

मुद्रितपाठापेक्षया विभिन्नानां सूत्रपाठानामनुक्रमणी च ग्रहीतृसौकर्याय विलिख्यते —

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	प्रक्रियासर्वस्वपाठः	काशिकादिपाठः
१४	९	द्युप्रागवागुदक्	द्युप्रागपागुदक्
१८	१४	कच्छाग्निवक्त्रवर्तो	कच्छाग्निवक्त्रगर्तो
७१	२२	कन्थाफलद्	कन्थापलद्
७७	६	सिन्ध्ववकराभ्यां	सिन्ध्वपकराभ्यां
८९	१४	आयुधजीविभ्यश्छः पर्वतात्	आयु.......... ...पर्वते
,,	१०	सिन्धुतक्षशिलादिभ्यामणञौ	सिन्धु ... ...दिभ्योऽमणञौ
११६	८	धुरो यड्ढकञौ	धुरो यड्ढकौ
,,	१०	न भकुर्छुराम्	न भकुर्च्छुराम् (प्रक्रियाकौमुदी)
११७	६	संज्ञायां जन्याः	संज्ञायां जन्या
१२४	१२	पुरुषाद्धितवध.......	पुरुषाद्वध... (भाष्यम्)
१३१	२३	वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यः	वातपित्तश्लेष्मभ्यः (वा०)
१३२	१९	लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्	लोकसर्वलोकाट्ठञ्
१३६	१५	विरागस्य विरङ्गादेशश्च	विरागाविरङ्गं च
,,	१९	दण्डादिभ्यो यः	दण्डादिभ्यो यत्
१३८	१०	अजशङ्कुवारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वाच्च पथाट्ठञिष्टः	वारिजङ्गल...... कान्तारपूर्वपदादुपसङ्ख्यानम्
१४४	५	ऐकागारिकट् चोरे	ऐकागारिकट् चौरे
,,	८	आकालिकडाद्यन्तवचने	आकालाड्डश्च
१५१	१८	न नञ्पूर्वात् ... बुध	न नञ्पूर्वात्.......युध
१६५	२०	आकषादिभ्यः	आकर्षादिभ्यः
१६८	९	तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां	तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्
,,	१३	कुल्मासादञ्	कुल्माषादञ्
१७४	१८	प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः	प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः
१८१	२	एतदोऽञ्	एतदोऽन्
२०१	,,	पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ	पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ
२१३	७	अभूततद्भावे कृ ....च्विः	कृ... ....च्विः

एतत्प्रसाधनायावसरोचितं समुचितमुपदेशं कृतवत्सु मीमांसकरत्न, मीमांसाविशारद वि. ए. रामस्वामिशास्त्रिमहाशयेष्वकैतवां कृतज्ञतां प्रकटयन्निदं महाजनसमक्षमवतारयामि ।

एन्. रामशास्त्री.

1490

स्मृतग्रन्थाद्यनुक्रमणी ।

विषयानुक्रमणी ।

विषयानुक्रमणी ।

विषयानुक्रमणी ।

शुद्धिपत्रिका ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	२१	४. १. १४.	४. १. ९४.
५	१०	५. १. ९८.	४. १. ९८.
,,	१६	अध्मायन्यः	आध्मायन्यः
६	२९	जामदग्न्यो	जामदग्नो
९	७	ठको	ढको
१२	२५	पैतृष्वस्त्रीयः	पैतृष्वस्त्रीयः
१५	३	ठक्	ढक्
१६	१९	यनिः । अत्रापि	यनिः । ऐद्मानयनिः अत्रापि
१८	२२	सौवीराः	सुवीराः
२१	१५	मोतमाः	गोतमाः
२३	५	सूताश्च	सूताश्च
,,	२५	सोम्यः	सौम्यः
२४	२७	स्त्रियोऽप	स्त्रिया अप
२५	१२	विकार	विकर
,,	१७	ऐद्राव	ऐन्द्राव
३६	१६	ढक्	ढञ्
,,	१७	बभ्रेयः	वैभ्रेयः
३९	२६	द्रव्यम्	द्रव्यम्
४७	१२	तद्धान्मासो	तद्धन्मा[illegible]
५२	१५	क्षुद्रग	क्षुद्रक
,,	१८	धर्मं	धर्म्यं
५३	९	आश्वीयं	अश्वीयं
५४	२२	सास्या	सास्यां
५५	१५	वेदं	वेद

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५५	२४	बार्ति	वार्ति
५७	१४	४. २. ७४.	४. २. ६७.
५९	१६	काम्बिल्यः	काम्पिल्यः
,,	१७	प्रगादि	प्रगादिन्ना
६१	७	६. १. ११७.	६. १. ११९.
,,	१०	८. २. ७.	८. २. ९.
६३	४,५	स्वघौ	घस्रौ
६६	७	कण्वस्येदं	काण्व्यस्येदं
,,	२१	शौवदंष्ट्रः	शौवादंष्ट्रः
७१	२५	दाक्षम्रा	दाक्षिम्रा
७६	१९	आर्द्रकः	आर्द्रकः
८२	२	मेध्यम्	मेध्यम्
,,	५	संज्ञायम्	संज्ञायाम्
९१	११	स्वाच्छ	स्वाच्छण्
९९	१६	ओर्	ओरञ्
१०२	२०	४. ३. १६८.	४. ३. १६४.
१२६	२६	मौद्गीकं	मौद्गिकं
१४०	१८	स्तस्य	स्तदस्य
१४७	१७	क्रशिमा । आ	क्रशिमा । आश्यं, अशिमा । आ
१४८	२५	द्रुमाव्यं	द्रैमाव्यं
१५१	१७	युवादिभ्यो	युवादिभ्यो
१५९	८	पशुनामभ्य-	पशुनामभ्यः
,,	२०	अवनाः	अवना-
१६०	१५	५. २. ३४.	५. २. ३५.
१६२	२	पुरुषहस्तिभ्यामप्	पुरुषहस्तिभ्यामण्
१७१	१५	इति वत्वम्	इति वत्वम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७३	४	पर्णलः ना	पर्णलः (पांसुलः मां- सलः) ना
१७४	१९	प्रश्न श्रद्धा	प्रज्ञाश्रद्धा
,,	२२	९. १. १०२.	५. १. १०२.
१७६	२६	दीर्घ	दीर्घः
१८३	४	अदस् तस	अदस् तस्

॥ श्रीः ॥

श्रीनारायणभट्टप्रणीतं

प्रक्रियासर्वस्वम् ।

(तृतीयो भागः)

ङ्याप्प्रातिपदिकात् (४. १. १)

इतः परं ङ्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे प्रत्यया उच्यन्ते ॥

तद्धिताः (४. १. ७६)

इत ऊर्ध्वं प्रत्ययास्तद्धिताख्याः ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् (४. १. ८३)

तेन दीव्यतीत्यतः प्राच्येष्वर्थेषु सामान्येनाण् स्यात् ।

अपत्यं रक्तयुक्ते च दृष्टं परिवृतोद्धृते ।
संस्कृतं पौर्णमासी च देवताव्यूढनीवृतः ॥

आदिः प्रयोजनं योद्धा तथा प्रहरणं क्रिया ।
अधीते वेदास्तिनिर्वृत्तावासादूरसम्भवाः ॥

शेषो जातः कृतो लब्धः क्रीतः कुशल इत्यपि ।
अनित्यभवसम्भूतौ साधुः पुष्यति पच्यते ॥

उप्तं देयं रौति सोढं भवो व्याख्यान आगतः ।
प्रभवत्येतिनिष्क्रामत्यधिकृत्यकृतस्तथा ॥

निवासोऽभिजनो भक्तिः प्रकर्षेणोक्तमेकदिक् ।
उपज्ञातः कृत इदं विकारोऽवयवश्च ते ॥

इह समासादीनामर्थविभजनं विग्रहः । उपगोरपत्यमिति विग्रहे—

तस्यापत्यम् (४. १. ९२)

तस्येति षष्ठ्यन्तादपत्यमित्यर्थेऽण् स्यात् ॥

G. P. T 1490. 500. 27-3-1117.

समर्थानां प्रथमाद्वा (४. १. ८२)

तद्धिताः सम्बन्धार्थयोर्द्वयोः सतोः सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टादेव स्युर्विकल्पिताश्च। तेन षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययः। नापत्यात्। उपगु ङस् अण्। तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुब्लोपः। णित्त्वात् 'तद्धितेष्वचामादेः' (७. २. ११७) इत्यादिवृद्धिः। औपगु अ।

यचि भम् (१. ४. १८)

यादावजादौ च सर्वनामस्थानवर्जिते स्वादिप्रत्यये परे पूर्वं भसंज्ञम्। भस्येत्यधिकारे।

ओर्गुणः (६. ४. १४६)

उवर्णान्तस्य भस्य तद्धिते परे गुणः स्यात्। अवादेशः। औपगवः। एवं भानवः। ओर्गुणस्य संज्ञापूर्वत्वेनानित्यत्वात् स्वायम्भुवः। क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति भुव उवङ्। समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्र समर्थानामित्युक्तिर्वस्त्रमुपगोरपत्यमन्यस्येत्यत्रौपगव इत्यभावार्था। विकल्पवशादुपगोरपत्यमिति वाक्यम्, उपग्वपत्यमिति समासोऽपि स्यात्। मेधाविनोऽपत्यमित्यण् मेधाविन् अ।

नस्तद्धिते (६. ४. १४४)

नान्तस्य भस्य तद्धिते परे टिलोपः स्यात्। मैधावः॥

गाथिविदथिकेशिपणिगणिनश्च (६. ४. १६५)

एतेऽणि परे प्रकृत्या स्युः। टिलोपो नेत्यर्थः। गाथिपुत्रो गाथिनः। वैदथिनः। कैशिनः। पाणिनः। गाणिनः॥

संयोगादिश्च (६. ४. १६६)

संयोगादिरिन् अणि प्रकृत्या स्यात्। वाज्रिणः पुत्रो वाज्रिणः॥

अन् (६. ४. १६७)

अणि सर्वत्र अन् प्रकृत्या स्यात्। राजपुत्रो राजनः। याज्वनः॥

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः (६. ४. १७०)

वर्मञ्छब्दादन्यत्र मपूर्वोऽन् अपत्यार्थेऽणि परे प्रकृत्या न स्यात्। सुषाम्नोऽपत्यं सौषामः। वर्मणस्तु चाक्रवर्मणः। वा हितनाम्न इति वाच्यम्। हैतनामः हैतनामनः।

ब्राह्मोऽजातौ (६. ४. १७१)

ब्रह्मणस्त्वाणि सर्वत्र टिलोपोऽयं निपात्यते।
ब्रह्मपुत्रऋषिर्ब्राह्मो जातौ तु ब्राह्मणा इमे॥
अनपत्ये तु जातावपि टिलोप इष्टः। ब्राह्मी ओषधिः॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि (६. ४. १३५)

षपूर्वस्यानो हन्शब्दस्य धृतराज्ञश्च सर्वत्राणि परे अल्लोपः स्यात्। उक्ष्णोऽपत्यम् औक्ष्णः। पौष्णः। हो हन्तेरिति कुत्वम्। वार्त्रघ्नः। नस्य श्चुत्वं धार्तराज्ञः। इति। अथौपगवस्यापत्यमित्यत्रापि पुनः प्रत्ययप्रसङ्गे॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् (४. १. १६२)

एको गोत्रे (४. १. ९३)

गोत्रेऽर्थे एक एव प्रत्ययः स्यात्। पूर्वोत्पन्नप्रत्यय एवास्ति, न प्रत्ययान्तरमित्यर्थः। तस्मादौपगवस्य पुत्रोऽप्यौपगव एव॥

जीवति तु वंश्ये युवा (४.१. १६३)

वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेरपत्यं चतुर्थादि युवसंज्ञं न गोत्रसंज्ञम्॥

गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् (४. १. ९४)

यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्। स्त्रियां तु युवोक्तं न। इत्यौपगवादेव प्रत्ययः॥

अत इञ् (४. १. ९५)

अदन्तात् तस्यापत्यमित्यर्थे इञ् स्यात्। यस्येति च (६-४-१४८) इत्यलोपः। औपगविः। उपगवादौ कस्मिंश्चिज्जीवति युवसंज्ञश्चतुर्थ एवमुच्यते। अस्त्रियामित्युक्तेरौपगवी स्त्रीति चतुर्थापत्येऽप्यणेव।

'टिड्ढाणञि'ति ङीप् । दक्षस्यापत्यमिति अत इञ् । दाक्षिः पुत्रः । पौत्रश्चैवम् । युवापत्ये तु—

यञिञोश्च (४. १. १०१)

गोत्रार्थयञिञन्ताद् यूनि फक् ॥

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् (७. १. २)

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमाद् आयन् एय् ईन् ईय् इय् इत्यादेशाः स्युः । इति फस्यायनादेशः ।

किति च (७. २. ११८)

किति तद्धिते परेऽपि अङ्गस्यादेरचो वृद्धिः स्यात् । अत्र त्वाकारस्याद्यच्त्वान्न भेदः । दाक्षायणो युवा । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४-१-१०५) इति गोत्रे यञ् वक्ष्यते । ततो यूनि प्राग्वत् फक् । गर्गपुत्रो गार्गिः । तत्पुत्रो गार्ग्यः । तत्पुत्रो युवा गार्ग्यायणः ।

हरितादिभ्योऽञः (४. १. १००)

बिदादिभ्यो गोत्रे अञ् वक्ष्यते । तदन्तर्गतत्वाद् गोत्रे अञन्तेभ्यो हरितादिभ्यो यूनि फक् स्यात् । हरितपुत्रो हारितिः । तत्पुत्रो ऽञि हारितः । तत्पुत्रस्तु युवा हारितायनः । कर्तुरपत्यमित्यण् कार्त्रः तत्पुत्रोऽपि 'एको गोत्र' इति कार्त्रः । यूनि तु—

अणो द्व्यचः (४. १. १५६)

द्व्यचोऽणन्तादपत्यार्थे फिञ् स्यात् । फमात्रस्यायनादेशः । कार्त्रायणिर्युवा ।

भ्रातरि च ज्यायसि (४. १. १६४)

ज्येष्ठभ्रातरि जीवति कनीयान् युवसंज्ञः । पित्रादौ मृतेऽपि अग्रजे जीवति अनुजो गार्ग्यायणः स्यात् ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति (४. १. १६५)

भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति जीवन्तश्चतुर्थादयो वा युवसंज्ञाः । पित्रादिष्वग्रजेष्वपि मृतेषु कस्मिंश्चित् कुलवृद्धे जीवति

स्वयं जीवंश्चतुर्थो गार्ग्यो गार्ग्यायणश्चोच्यते । 'वृद्धस्य च पूजायाम्' (वा ४. १. १६३) पौत्रो वृद्धः । तस्यापि पूजायां वा युवसंज्ञा स्यात् । गार्ग्यायणः खल्वयं गार्ग्यो वा । 'यूनश्च कुत्सायाम्' । (कुत्सायां यून) एव युवसंज्ञा वा स्यात् । पक्षे गोत्रता स्यादित्यर्थः । कुत्सितश्चेच्चतुर्थोऽपि गार्ग्य इत्याख्येयः, गार्ग्यायण इत्येव वा ॥

वंश्यो ज्यायांश्च गुरुर्विवक्षयान्यस्तुतिस्त्वधीनतया ।
निन्दाप्यनधीनेऽतो गुर्वायत्तो युवेति भोजनृपः ।

अथ गोत्रे प्रत्ययाः । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जिः । तस्यापत्ये तु—

गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ् (५. १. ९८)

एभ्यो गोत्रापत्ये वाच्ये च्फञ् स्यात् । चकारो व्रातच्फञो-रित्युक्त्यर्थः । गोत्रे प्रत्ययोऽपि परत्वप्रकृतेः कुञ्जादेरेव । कौञ्जायनः ॥

व्रातच्फञोरस्त्रियाम् (५. ३. ११३)

भारादिजीविनः सङ्घा व्राताः । तद्वाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थेऽस्त्रियां ञ्यः स्यात् । कौञ्जायन्यः ब्राध्नायन्यः । स्त्रियां तु कौ-ञ्जायनीत्येव । अपत्यप्रत्ययान्तानां जातित्वाद् जातिङीषयम् ॥

ञ्यादयस्तद्राजाः (५. ३. ११९)

ञ्यादयः प्रत्ययास्तद्राजाख्याः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (२. ४. ६२)

तद्राजप्रत्ययस्य तेनैव कृते बहुत्वे सति स्त्रीलिङ्गादन्यत्र लुग् स्यात् । कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ कौञ्जायनाः । तेनैव कृते बहुत्व इत्युक्तेः प्रियकौञ्जायन्या इत्यत्रान्यपदार्थकृतं बहुत्वमिति ञ्यस्य लुक् न । एवं ब्राध्नायन्य इत्यादि । अप्रसिद्धत्वाद् गणेषु सर्वानुक्तिर्ज्ञेया । नडपुत्रो नाडिः । तत्पुत्रे तु—

नडादिभ्यः फक् (४. १. ९९)

एभ्यो गोत्रे फक् । नाडायनः । मित्रस्य पौत्रादिर्मैत्रायणः । शाकटायनः । आश्वलस्य आश्वलायनः । यौगन्धरायणः । 'शलङ्कु-

क्रोष्ट्वोर्लोपश्च' शालङ्कायनः। क्रौष्टायनः। प्रसिद्धस्य गोत्रजे आमुष्यायणः। अमुष्येति गणे पाठात् सुबलोपः। दण्डिनूहस्तिनोर्नान्तत्वाट्टिलोपे प्राप्ते 'दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि' (६.४.१७४)इति निपातनात् तदभावः।

पौत्रादिकार्यकारित्वात् पुत्रस्यापि हि गोत्रता।
क्वचिदारोप्यते द्वीपपुत्रो द्वैपायनस्ततः॥
द्वीपस्थः पराशरोऽत्र द्वीपः।

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु (४. १. १०२)

एभ्यो गोत्रे भृग्वाद्यपत्येषु वाच्येषु फक् स्यात्। शरद्वत्पुत्रः शारद्वतः। तत्पुत्रो भृगुवंशजो दत्तपुत्रश्चेत् शारद्वतायनः। स्ववंशजश्चेच्छारद्वत एव। एवं वात्स्यश्चेच्छौनकायनः। आग्रायणश्चेद्दार्भायणः। स्ववंशजे शौनकः दार्भिः। आद्ययोर्बिदाद्यञ्। दर्भादत इञ्॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् (४. १. १०३)

एभ्यो गोत्रे वा फक् स्यात्। द्रोणपुत्रो द्रौणिः। तत्पुत्रो द्रौणायनः द्रौणिर्वा। एवं पर्वतजीवन्ताभ्यां च फगिञौ। चिरजीवित्वेन पौत्रादिकार्यकृत्त्वाद् द्रौणायनोऽश्वत्थामेति पुत्रेऽपि॥

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् (४. १. १०४)

बिदादिभ्यो गोत्रे अञ् स्यात् तेष्वनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्ये। बिदपुत्रो बैदिः। तत्पुत्रो बैदः। आपस्तम्बपौत्र आपस्तम्बः। भारद्वाजः। कौशिकः। काश्यपः। नडादित्वात् काश्यपायनोऽपि। एषु पुत्रदुहितृननान्दृपुनर्भूनिषादाः अनृषयः। तेन पुत्रस्यानन्तरापत्ये पौत्रः। दौहित्रः। नानान्द्रः। पौनर्भवः। नैषादः। परस्त्रियाः परश्वादेशश्च। विप्रोढायां शूद्रायां जातः परस्त्रीपुत्रत्वात् पारशवः॥

गर्गादिभ्यो यञ् (४. १. १०५)

गार्ग्यः। वात्स्यः। कात्यः। शाकल्यः। काण्व्यः। याज्ञवल्क्यः। मौद्गल्यः। शाण्डिल्यः। कौटल्यः। चाणक्यः। जामदग्न्यः। पाराशर्यः। पुत्रे तु जामदग्न्यो रामः। पाराशरो व्यास इत्यृष्यण्।

तयोर्यञ्प्रयोगस्तु , द्रौणायनवत् । एवमेव तार्क्ष्य इत्यपि पुत्रे यञ् । तृक्षः काश्यपः ॥

मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः (४. १. १०६)

क्रमाद् यञ् । मधुपौत्रो ब्राह्मणो माधव्यः । माधवोऽन्यः । कौशिकगोत्राद्दत्तश्चेत् बाभ्रव्यः । बाभ्रवोऽन्यः ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे (४. १. १०७)

आङ्गिरसो दत्तश्चेत् काप्यः । बौध्यः । अन्यत्र 'इतश्चानिञः' (४-१-१२२) इति वक्ष्यमाणो ढक्, ढस्य एय् कापेयः । इञ् बौधिः ॥

वतण्डाच्च (४. १. १०८)

अस्मादप्याङ्गिरसे वाच्ये गोत्रे यञ् । वातण्ड्यः । अन्यत्र वातण्डो वातण्ड्य इति विकल्पः शिवादिगर्गादिपाठात् ॥

लुक् स्त्रियाम् (४. १. १०९)

अङ्गिरसः स्त्रियां वाच्यायां वतण्डाद् यञो लुक् स्यात् । वतण्डी शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् ॥

अश्वादिभ्यः फञ् (४. १. ११०)

एभ्यो गोत्रे फञ् । आश्वायनः । शाङ्खायनः । विशम्पस्य वैशम्पायनः ॥

भर्गात् त्रैगर्ते (४. १. १११)

भर्गपौत्रस्त्रैगर्तश्चेद् भार्गायणः । भार्गिरन्यः । अथापत्यमात्रे प्रत्ययाः । व्याघ्रस्यापत्यमित्यत इञ् ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् (७. ३. ३)

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्याद्यचो वृद्धिर्न ताभ्यां पूर्वौ त्वैचावागमौ स्तः। व्याघ्र इत्यत्र वि इत्युपसर्गस्य सौ कृते पदत्वं, यणादेशेन यकारस्य पदान्तत्वं वैयाघ्रिः ॥[1]

1. 'क' क. पाठः.

द्वारादीनां च (७. ३. ४)

एषां प्राग्वदैजागमः स्यात्। दौवारपालिः। स्वस्यापत्यं सौविः॥

स्वागतादीनां च (७. ३. ७)

एषामैजागमो न स्यात्। एषु स्वङ्गव्यङ्गव्यडानां स्वाङ्गिः। व्याङ्गिः। व्याडिः॥

श्वादेरिञि (७. ३. ८)

श्वादेः द्वन्द्वस्येञि ऐ द्वारादित्वात् प्राप्त ऐच् न स्यात्। श्वदंष्ट्रस्यापत्यं श्वादंष्ट्रिः॥

वहीनरस्यादिवृद्धिप्राप्तावित्वमिहेष्यते।
इकारस्य पुनर्वृद्धिस्तेन वैहीनरिः सुतः॥

बाह्वादिभ्यश्च (४. १. ९६)

एभ्योऽपत्यार्थ इञ् स्यात्। बाहविः। बाहोस्तदन्तादेवेति माधवः। सौबाहविः। सुमित्रासुतः सौमित्रिः। 'नस्तद्धित' (६-४-१४४) इति टिलोपः। आग्निशर्मिः। पञ्चानां सुतः पाञ्चिः। साप्तिः। आष्टिः। एवमौडुलोमिः। लोमान्तात् बहुष्वपत्येष्वप्रत्ययो वाच्यः। उडुलोम्नः पुत्रा बहव उडुलोमाः। अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षो वाच्यः। हस्तिशिरसः पुत्रो हास्तिशीर्षिः॥ पुष्करसद् इ, अनुहरत् इ,

अनुशतिकादीनां च (७. ३. २०)

एषां वृद्धिहेतुतद्धिते परे उभयपदवृद्धिः स्यात्। पौष्करसादिः। आनुहारतिः॥

सुधातुरकङ् च (४. १. ९७)

सुधातृशब्दस्येञ् स्यादकङ् चान्तादेशः। सौधातकिः। व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेष्टिः। व्यासस्य 'न य्वाभ्याम् —' इत्यैच्। वैयासकिः। वारुडकिरित्यादि। वरुडोऽन्त्यजातिः॥

१. 'ते' क. पाठः.

शिवादिभ्योऽण् (४. १. ११२)

एभ्योऽतइञादिबाधार्थमण् स्यात् । शिवपुत्रः शैवः । हैहयः । काकुत्स्थः । विश्रवसो विश्रवणरवणौ । विश्रवसः पुत्रो वैश्रवणः । रावणः । त्रिवेण्यास्त्रिवणश्च, त्रिवेणीसुतस्त्रैवणः ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः (४. १. ११३)

वृद्धवर्जितेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । स्त्रीभ्यो ढकोपवादः । यामुनः । नार्मदः । शिक्षितायाः पुत्रः शैक्षितः । वृद्धेभ्यस्तु वासवदत्तेयः । अवृद्धाद् रौक्मिणेयगौहिणेयौ तु शुभ्रादित्वाड्ढकि ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च (४. १. ११४)

ऋष्यादिभ्योऽतइञि प्राप्तेऽण् स्यात् । ऋषिभ्यः — वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । स्फयकृतपुत्रः स्फैयकृतः । द्वारादित्वादैच् । ऋषिसमुदायस्यानृषित्वादण् न, मैत्रावरुणिः । अन्धकेभ्यः — श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः — वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः — नाकुलः । साहदेवः । गर्गविदयुधिष्ठिरार्जुनरामसङ्कर्षणकृष्णगदप्रद्युम्नसाम्बसत्यकशूरेभ्यस्तु बाह्वादित्वादिञेव ॥

मातुरुत् सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः (४. १. ११५)

सङ्ख्यादिपूर्वाया मातुरपत्येऽण् अन्त्यस्य रपर उकारश्च । गङ्गागौरीभ्यां पुत्रीकृतत्वाद् द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः ॥

कन्यायाः कनीन च (४. १. ११६)

अण् । कानीनः कर्णः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजात्रिषु (४. १. ११७)

क्रमादण् । वत्सगोत्रजश्चेद्वैकर्णः । भारद्वाजश्चेत् शौङ्गः, आत्रेयश्चेत् छागलः । स्वपुत्रे त्विञ् । वैकर्णिरित्यादि ॥

---

१ 'त्रेषु श्वि' ग. पाठः

पीलाया वा (४. १. ११८)

पीलाख्यायाः स्त्रियां ढकि प्राप्ते अण् वा स्यात् । पैलः । पैलेयः । साल्वायाश्च वेष्यते । साल्वा क्षत्रियस्त्री । तत्पुत्रः साल्वः साल्वेयः ॥

ढक् च मण्डूकात् (४. १. ११९)

अस्माड्ढक् अण् च वा स्यात् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । वेष्यत इञि[1] माण्डूकिः । मण्डूकोऽत्र मुनिः भेकोऽपीति शङ्करः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् (४. १. १२०)

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्योऽपत्ये ढक् स्यात् । वैनतेयः । यौवतेयः ॥

ढे लोपोऽकद्र्वाः (६. ४. १४७)

ढे परे भलोपः स्यात् । कद्र्वास्तु न । कमण्डलूसंज्ञायाः पुत्रः कामण्डलेयः । कद्र्वास्तु काद्रवेयः । 'बडवाकुञ्चाकोकिलाभ्योऽपत्येऽण् वाच्यः' । बडवासुतो बाडवः । कुङः स्त्री कुञ्चा । क्रौञ्चः । कौकिलः । भूमीसपत्नीगोपिकागोपालिकादेस्तु शिवाद्यणेव ॥

द्व्यचः (४. १. १२१)

द्व्यज्भ्यः स्त्रीशब्देभ्योऽपत्ये ढक् स्यात् । 'अवृद्धाभ्यः—' (४-१-११३) इत्यणोऽपवादः । दत्ताख्यायाः पुत्रो दात्तेयः । गौतेयः । ऐलः पार्थश्च शिवादिः । नदीभ्यस्तु 'द्व्यचो नद्याः' इति शिवादिपाठादणेव । नीलासुतो नैलः । तौङ्गः । भाद्रः ॥

इतश्चानिञः (४. १. १२२)

अनिञन्ताद् द्व्यच इदन्तादस्त्रीलिङ्गादपि ढक् । आत्रेयः । वार्ष्णेयः । गाथेयः । गाथिरिदन्तोऽप्यस्तीति शङ्करः । भूमेः शिवादित्वात् भौमः । इञस्तु दाक्षेरपत्यं दाक्षायण इति फगेव । द्व्यच इत्युक्तेर्मारीच इत्यणेव । शाकुनेयस्तु शुभ्रादिः ॥

---

१. 'च', २. 'ख्यायाः' क. पाठ.

शुभ्रादिभ्यश्च (४. १. १२३)

एभ्योऽपत्ये ढक् । शुभ्रस्य शौभ्रेयः । श्वन् 'नस्तद्धित' (६-४-१४४) इति टिलोपः । द्वारादित्वादैच् शौवेयः । मृकण्डोः ढे लोपः। मार्कण्डेयः । अदन्तान्मृकण्डादप्याणि मार्कण्डोऽपीति नाथः । शुक्रजीवयोः शौक्रेयः । जैवेयः । विभिन्नमातृजो वैमात्रेयः । द्वैमात्रेय इति वृत्तौ ।

शुभ्रादित्वेन गाङ्गेयो गाङ्गश्चापि शिवाद्यणि ।
गाङ्गायनिस्तिकादित्वादिति गङ्गा त्रिरूपिणी ॥
पाण्डोः शुभ्रशिवाद्युक्तेः पाण्डवेयश्च पाण्डवः ।
पाण्ड्वादीनां च ढे लोपो नेति वार्तिककीर्तितम् ॥

जिह्माशिनित्यस्य दाण्डिनाद्युक्त्या टिलोपाभावः । जैह्माशिनेयः ॥

प्रवाहणस्य ढे (७. ३. २८)

अस्य ढकि परे पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यं स्यात् । प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः ॥

तत्प्रत्ययस्य च (७. ३. २९)

ढप्रत्ययान्तस्यास्य वृद्धिनिमित्तप्रत्ययान्तरे परेऽपि पूर्वपदस्य वृद्धिर्वा स्यात् । प्रावाहिणेयिः प्रवाहणेयिः । गोत्राद्यून्यत इञयम् ॥

विकर्णकुषीतकात् काश्यपे (४. १. १२४)

काश्यपे दत्तपुत्रे वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । स्वपुत्रे वैकर्णिः । कौषीतकिः ॥

भ्रुवो वुक् च (४. १. १२५)

भ्रूव् एय्, वृद्धिः, भ्रौवेयः । भ्रूर्नाम काचित् ॥

कल्याण्यादीनामिनङ् च (४. १. १२६)

एषां ढगिनङ् चान्तादेशः । काल्याणिनेयः ॥

---

१. 'न्तात्' क पाठ २. 'ढक्प्र', ३. 'स्य चास्य' ग. पाठः.

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च (७. ३. १९)

एतदन्तेषु शब्देषु वृद्धिहेतुतद्धिते परे पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिः स्यात् । सुभगापुत्रः सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । परस्त्रिया इनङि परस्त्रीन् एय् अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । पारस्त्रैणेयः । एवं बन्धकीजरतीवलीवर्दीज्येष्ठाकनिष्ठामध्यमादेः ॥

कुलटाया वा (४. १. १२७)

अस्या अपत्ये ढकि इनङ् वा स्यात् । कौलटिनेयः । कौलटेयः । भिक्षाद्यर्थं कुलान्यटन्त्या एवम् । पुंश्चल्यर्थात्तु 'क्षुद्राभ्यो वा' (४. १. १३१) इति ढ्रकि कौलटेरोऽपि ॥

चटकाया ऐरक् (४. १. १२८)

'चटकाचेति वाच्यम्' चटकायाश्चटकस्य वा पुत्रश्चाटकैरः । 'स्त्र्यपत्येषु लुग् वाच्यः' द्वयोः पुत्री चटका ॥

गोधाया ढ्रक् (४. १. १२९)

ढमात्रस्य एय् । गोधा एय् र 'लोपो व्यो—(६. १. ६६) इति यलोपः । गोधा एर, वृद्धिः । यस्येति च । गौधेरः । शुभ्रादित्वाड्ढकि गौधेयोऽपि ॥

आरगुदीचाम् (४. १. १३०)

तन्मते गोधाया आरक् स्यात् । गौधारः । आरगन्येभ्योऽपीष्यते । पण्डः क्लीबः । तत्पुत्रः पाण्डारः । जडस्य जाडारः ॥

क्षुद्राभ्यो वा (४. १. १३१)

अङ्गहीना व्यभिचारिण्यश्च स्त्रियः क्षुद्राः । तद्वाचिभ्योऽपत्ये वा ढ्रक् । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः । नट्याः नाटेरः । नाटेयः । आरगन्येभ्योऽपीति नाटारश्च ॥

पितृष्वसुश्छण् (४. १. १३२)

छस्य ईय् । पैतृष्वस्रीयः ॥

---

१. 'सुतः सौ', २. 'स्य ङ' क. ख. पाठः.

ढकि लोपः (४. १. १३३)

पितृष्वसुर्ढक् स्यात् । तस्मिन् परेऽन्त्यलोपश्च । पैतृष्वसेयः ॥

मातृष्वसुश्च (४. १. १३४)

पितृष्वसृवत् स्यात् । मातृष्वस्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् (४. १. १३५)

चतुष्पाद्वाचिभ्योऽपत्ये ढञ् । सुरभिर्गौः । तदपत्यं सौरभेयः । जम्बुः सृगालः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च (४. १. १३६)

एभ्योऽचतुष्पाद्वचनेऽपि ढञ् । गार्ष्टेयः । सकृत्प्रसूता मानुषीह गृष्टिः । मित्रयोर्ढञि दाण्डिनाद्युक्त्या युलोपः । मैत्रेयः ॥

राजश्वशुराद्यत् (४. १. १३७)

श्वशुर्यः । राजन् य 'नस्तद्धित' (६. ४. १४४) इति टिलोपे प्राप्ते ॥

ये चाभावकर्मणोः (६. ४. १६८)

भावकर्मार्थादन्यस्मिन् यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात् । राज्ञो यति जातिग्रहणं कार्यम् इति राजन्यः । क्षत्रियजातिः । अपत्यमात्रे त्वण् राजनः । अभावकर्मणोरित्युक्त्या राज्ञो भावः कर्म वा राज्यमिति टिलोपः ॥

क्षत्राद् घः (४. १. १३८)

घस्य इय् । क्षत्रियः । अयमपि जातावेव । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात् खः (४. १. १३९)

केवलात् कुलात् तदन्ताच्च खः स्यात् । कुलशब्देन सत्कुलवान् लक्ष्यते । तत्सुतः कुलीनः । द्विजकुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ (४. १. १४०)

पूर्वपदरहितात् कुलादेतौ वा स्तः। कुल्यः । कौलेयकः। विकल्पात् कुलीनः।

अत्रापूर्वपदत्वोक्तेस्तुल्यकुल्यो न सिध्यति।
यद्वा तुल्यकुले साधुः साध्वर्थे यद्विदिष्यते॥

महाकुलादञ्खञौ (४. १. १४१)

वाधिकाराद् खश्च। माहाकुलः। माहाकुलीनः। महाकुलीनः॥

दुष्कुलाड्ढक् (४. १. १४२)

वा स्यात्। दौष्कुलेयः। दुष्कुलीनः॥

स्वसुश्छः (४. १. १४३)

स्वस्रीयः॥

भ्रातुर्व्यच्च (४. १. १४४)

छश्च स्यात्। भ्रातृपुत्रो भ्रातृव्यः। भ्रात्रीयः॥

व्यन् सपत्ने (४. १. १४५)

रूढ्या शत्रौ वाच्ये भ्रातुर्व्यन् स्यात्। भ्रातृव्यं हन्यात्। व्यद्व्यनोः स्वरे भेदः॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक् (४. १. १४६)

ठस्येकः (७. ३. ५०)

ठरूपस्य प्रत्ययस्य इकादेशः स्यात्। रेवतीपुत्रो रैवतिकः। दण्डग्राहस्य दाण्डग्राहिकः। 'अश्वमणिद्वारेभ्यः पालयाः'। आश्वपालिकः। माणिपालिकः। ऐच्, दौवारपालिकः॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च (४. १. १४७)

गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीशब्दात् कुत्सितेऽपत्ये वाच्ये णश्च ठक् च

१. 'सुतो रे' क. ख. पाठः.

स्यात् । गार्गीपुत्रो गार्गोऽयं जाल्मः । गार्गिको वा । अकुत्सने त्विञ्भ्यो ढक् गार्गेयः ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् (४. १. १४८)

वृद्धात् सौवीरगोत्रात् कुत्सितापत्ये बहुलं ठक् । भागवित्तिः तार्णबिन्दवः आकशापेय इति त्रिषु रूपेषु । भागवित्तिको जाल्मः । बहुलोक्तेर्'यञिञो—'रिति फगपि । भागवित्तायनः ॥

फेश्छ च (४. १. १४९)

वृद्धात् फान्तात्सौवीरगोत्रात् कुत्सितापत्ये छ च ठक् च स्यात् । तिकादिफिञन्तेभ्यो यामुन्दायनिसौयामायनिप्रभृतिभ्य एव । यामुन्दायनीयो यामुन्दायनिको वा जाल्मः ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ (४. १. १५०)

सौवीरगोत्रगताभ्यामाभ्याम् अपत्ये णफिञौ स्तः । क्रमोऽत्र न । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः (४. १. १५१)

कौरव्यः । वावदूकपुत्रो वावदूक्यः । वैन्यः । मौर्यः । काव्यः शुक्रः । सौम्यो बुधः । हार्दिक्यः कृतवर्मा । सम्राजः क्षत्रिये । (ग०) सम्राट्पुत्रः क्षत्रियश्चेत् साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । ब्राह्मणोऽयं कुरुः । क्षत्रियकुरोस्तु 'कुरुनादिभ्य' (४. १. १७२) इति तद्राजाख्यो ण्यो वक्ष्यते ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च (४. १. १५२)

सेनान्तेभ्यो लक्षणशब्दात् कारिभ्यश्च अपत्ये ण्यः स्यात् । हरिषेणसुतो हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारी शिल्पी । तान्तुवाय्यः । ताक्षण्यः । 'ये च'— (६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावः । शिवाद्युक्तेस्ताक्ष्णोऽपि । 'षपूर्व' —(६. ४. १३५) इत्यल्लोपः ॥

उदीचामिञ् (४. १.१५३)

तन्मत उक्तेभ्यस्त्रिभ्य इञ् । हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तु-वायिः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् (४. १. १५४)

तिकपुत्रस्तैकायनिः। चान्द्रमसायनिः। कौरव्यात् क्षत्रियात्—कौरव्यायणिः ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च (४. १. १५५)

कोसलकर्मारयोरेतावादेशौ निपात्य ताभ्यां फिञ्विधिः । कोसलपुत्रः कौसल्यायनिः । कर्मारसुतः कार्मार्यायणिः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् (४. १. १५७)

अगोत्रवाचिनो वृद्धाच्छब्दात् फिञ् स्यादुदङ्मते ।
दैत्यद्विषायणिः कामायनिः कालद्रुहायणिः ॥
भसंज्ञया पदत्वस्य बाधाज्जश्त्वादि नो भवेत् ।
राजायनिस्तथा वाग्मायनिर्नान्ते टिलोपतः ॥
वाशिन्शब्दाद् दाण्डिनादेरलोपाद् वाशिनायनिः ।
प्राङ्मते तु यथाप्राप्तं वाग्मिदैत्यद्विषादयः ॥
गोत्रान्न फिञ् भानवस्य पुत्रो भानविरेव हि ।

त्यदादीनि च (१. १. ७४)

एतानि च वृद्धसंज्ञानि । तेन तत्पुत्रस्तादायनिः । अत्रापि प्राङ्मतेऽण् तादः । ऐदमः । 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वाच्या' (वा० १. १. ७३) नान्दायनिः कृष्णः । द्रौणायनिः । अवृद्धत्वे नान्दिः । द्रौणिः ॥

वाकिनादीनां कुक् च (४. १. १५८)

एषामुदङ्मते फिञ् कुगागमश्च । वाकिनस्य पुत्रो वाकिन-कायनिः । प्राङ्मते वाकिनिः । 'चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च' (ग० सू०) चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् (४. १. १५९)

पुत्रान्तस्य शब्दस्य 'उदीचां वृद्धाद्—' (४. १. १५७) इति फिञि परे वा कुक् स्यात् । राजपुत्रस्य पुत्रो राजपुत्रकायणिः । राजपुत्रायणिः । अनुदङ्मते फिञभावाद् राजपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् (४. १. १६०)

ग्लुचुकायनिः । उदङ्मते ग्लौचुकिः । बहुलोक्तेः सर्वत्र न । दक्षाद् दाक्षिः ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (४. १. १६१)

अस्मादपत्ये जातौ वाच्यायामञ्यतौ स्तः, षुगागमश्च । मानुषः मनुष्यः । अपत्यमात्रे त्वणि मानवः । पौत्रादौ गर्गादित्वान्मानव्यः । जातौ तु मानवा इति सम्बन्धमात्रेऽण् ।

कुत्सितेऽज्ञेऽपि चापत्ये मनोरण् नस्य णस्तथा ।
कुत्सिते माणवो जाल्मस्तथाज्ञे माणवः शिशुः ॥

अथ तद्राजसंज्ञाः प्रत्ययाः ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् (४.१.१६८)

जनपदवाचकात् क्षत्रियनाम्नोऽपत्येऽञ् स्यात् । पञ्चाला इति जनपदो राजानश्चोच्यन्ते । तदपत्यं पाञ्चालः । वैदेहः । इक्ष्वाकु-शब्दात् अञि ओर्गुणे प्राप्ते, दाण्डिनायनाद्युक्त्या टिलोपः । ऐक्ष्वाकः ॥ केकयशब्दादञि—

केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः (७.३.२)

एषां वृद्धिहेतुतद्धिते परे यादेर्भागस्य इय् स्यात् । केक इय् आद्गुणः । आदिवृद्धिः । कैकेयः ॥

'क्षत्रियसमानशब्दात् जनपदात् तस्य राजेत्यर्थेऽपत्यवत् प्रत्ययो वाच्यः' । (वा० ४. १. १६६) पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । मागधः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च (४. १. १६९)

अञ् स्यात् । साल्वेयः । गान्धारः । अपत्यं च राजा चैवम् ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् (४. १. १७०)

द्व्यज्भ्यो मगधादिभ्यश्च जनपदतुल्यक्षत्रियनामभ्योऽण् स्यात् आङ्गः । वाङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् (४. १. १७१)

वृद्धेभ्य इदन्तात् कोसलाजादशब्दाभ्यां च ञ्यङ् स्यात् । वृद्धात्, सौवीरपुत्रः सौवीर्यः । इदन्तात्, चैद्यः । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । आजाद्यः । 'अप्रसिद्धात् पाण्डोः ड्यण् वाच्यः' । पाण्डूनां सुतस्तेषां राजा च पाण्ड्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः (४. १. १७२)

कुरोर्नकारादिभ्यश्च ण्यः स्यात् । कौरव्यः । नैषध्यः । कुरोः शिवादितिकादिपाठात् कौरवः । कौरवायणिरपि । नैषधस्तु निषधस्य राज्ञः सम्बन्धार्थेऽणि दाशरथवत् साध्यः ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् (४. १. १७३)

साल्वजनपदस्यांशपालेभ्यः[1] प्रत्यग्रथादिभ्यश्चेञ् स्यात् । जनपदशब्दादित्यञोऽपवादः । औदुम्बरादयः साल्वावयवाः । तदपत्यमौदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः ॥

ते तद्राजाः (४. १. १७४)

एतेऽञादयस्तद्राजाख्याः । तेन 'तद्राजस्य बहुषु–' (२-४-६२) इत्यञादेर्लुक् । वैदेहः वैदेहौ विदेहाः । आङ्गः आङ्गौ अङ्गाः । एवं सौवीराः । अवन्तयः[2] । कुन्तयः । कुरवः निषधाः । 'कौरव्याः पशव' इति वेणीसंहारोक्तिर्ब्राह्मणत्वारोपात् । तत्र ण्यस्यातद्राजत्वात् अस्त्रियामित्युक्तेः स्त्रीलिङ्गे बहुत्वेऽपि लुग् न । वैदेह्यः स्त्रियः । अपत्यार्थैरेव सह द्वन्द्वेन कृते बहुत्वेऽप्ययं लुक् स्यात् । यादवः कौरव्यो मागधश्च यदुकुरुमगधाः ॥

---

१. 'लकेभ्य' क. पाठः. २. 'यः । कुर' क. पाठः.

कम्बोजाल्लुक् (४. १. १७५)

अस्मादञो लुक् । कम्बोजपुत्रः कम्बोजः । एवं राजापि । 'कम्बोजादिभ्यो लुग्वाच्यश्चोलाद्यर्थम्' । चोलानां सुतश्चोलः । केरलः । मुरलः । शकः ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च (४. १. १७६)

एभ्यस्तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रीलिङ्गे लुक् स्यात् । अवन्तीनां पुत्री अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥

इतो मनुष्यजातेरित्युदितो ङीषिहाद्ययोः ।
कुरोरूङुत इत्यूङ् स्यादपत्यत्वेन जातिता ॥

अतश्च (४. १. १७७)

स्त्रीलिङ्गेऽकाररूपस्य तद्राजप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । शूरसेनी । अत्राणो लुक् । मद्री । अत्र द्व्यच्त्वादण् । माद्री तु चिन्त्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः (४. १. १७८)

शरावत्याः प्राच्यजनपदवाचिभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चात इत्युक्तो लुग् न स्यात् । प्राच्येभ्यः — पाञ्चाली । वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी ।

नदी शरावती नाम निर्ऋतीशानदिग्वहा ।
तस्याः प्राग्दक्षिणाः प्राच्या उदीच्याः पश्चिमोत्तराः ॥

भर्गादेः — भार्गी । कैकेयीत्यादि । यौधेयादेस्तु पाश्वमिकतद्राजस्य लुङ् निषिध्यते । नत्वपत्यस्य ॥

अथ कौरव्यवासुदेववासिष्ठवैदतैकायनिप्रभृतिभ्यो युवविवक्षायां 'गोत्राद्यूनि—' (४-१-९४) इति प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । तैकायनेरण्, पूर्वेभ्योऽत इञ् । तत्रोच्यते —

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः (२. ४. ५८)

ण्यान्तात् क्षत्रियगोत्रादप्यार्षगोत्राञ्ञिदन्ततः ।
परयोरणिञोर्लुक् स्याद् युवापत्ये विवक्षिते ॥

---

१. 'कु । शू' क. ख. पाठः.

कैरव्यः कुर्वादिभ्यो ण्यान्तः। तस्य युवा कौरव्य एव। इञो लुक्। वासुदेवो वृष्णित्वादणन्तः क्षत्रियगोत्रं, तत्रापि युवा वासुदेव एव। न तु वासुदेविः। वासिष्ठ इत्यृष्यण्। तत्रापि युवा वासिष्ठ एव। ञिदन्तात्तु बैदो बिदाद्यञन्तः। तत्र युवा बैद एव। तिकादिभ्यः फिञा ञिदन्तस्तैकायनिः। तस्य यून्यणो लुक्। तेन तैकायनिरेव युवापि। एभ्योऽन्यत्र यूनीञादिः प्रागुक्तः। औपगविः। 'अब्राह्मण— गोत्रमात्राद् युवप्रत्ययमात्रस्य लुग्वाच्यः'। तेन क्षत्रियगोत्रादाणिञ्भ्यामन्यत्रापि युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। वैश्यादिगोत्रादपि च स्यात्। अङ्गमगध —' (४-१-१७०) इत्यणन्त आङ्गशब्दः क्षत्रियगोत्रः। ततो 'अणो द्व्यचः' (४-१-१५६)इति प्राप्तस्य फिञो लुक्। आङ्गो युवा। कुम्भको वैश्यः। चन्द्रगुप्तः शूद्रः। तयोरत इञन्तयोर्यूनि 'यञिञोः—' (४-१-१०१) इति फको लुक्। कौम्भकिश्चान्द्रगुप्तिश्च युवा॥

एवञ्च वार्त्तिकोक्त्यात्र सूत्रे क्षत्रियगीर्वृथा।
ण्यार्षपैलादिलुक् सर्वो ब्राह्मणेष्विति च स्थितम्॥

पैलादिभ्यश्च (२. ४. ५९)

एभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् 'पीलाया वा' (४-१-११८) इत्यणि पैलः। तस्माद् 'अणो द्व्यचः' (४.१.१५६) इति फिञो लुक्। तेन युवापि पैल एव। एवमौदमेघिः सात्यकिश्च युवा। अत्र- 'यञिञोः—' (४.१.१०१) इति फको लुक्॥

इञः प्राचाम् (२. ४. ६०)

प्राग्देशगोत्रवाचिभ्य इञन्तेभ्योऽत्र यूनि लुक्।
पान्नागारेर्युवापत्यं पान्नागारिः फकोऽत्र लुक्॥
उदग्देशजे तु दाक्षेर्युवापत्यं दाक्षायण इति फगस्त्येव।

न तौल्वलिभ्यः (२. ४. ६१)

तौल्वलिप्रभृतिभ्यस्तु प्राग्देशेऽपि न लुग्भवेत्।
तौल्वलेर्हि युवापत्यं फकि स्यात् तौल्वलायनः॥
अथ तद्राजेभ्योऽन्येषामपि केषांचित् बहुत्वे लुगुच्यते।

यस्कादिभ्यो गोत्रे (२. ४. ६३)

एभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य तेनैव कृते बहुत्वे सति स्त्रीलिङ्गादन्यत्र लुक् स्यात् । अत्रानन्तरापत्यमपि गोत्रम् । यस्कापत्ये[1] शिवाद्यण् । यास्कः यास्कौ यस्काः ।

यञञोश्च (२. ४. ६४)

गोत्रार्थयोः यञञोर्बहुत्वे लुक् । गर्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः गार्ग्यौ गर्गाः । बिदादिभ्योऽञ् । बैदः बैदौ बिदाः ॥

षष्ठीतत्पुरुषे लुग्वा यञादेरबहुष्वपि ।
गार्ग्यस्य हि प्रिया गर्गप्रिया गार्ग्यप्रियापि वा ॥
एवं बिदप्रिया बैदप्रियेत्याद्युत्तरेष्वपि ।
बहुत्वे तु लुगेव स्याद् गर्गाणां भूर्हि गर्गभूः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च (२. ४. ६५)

एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् । अत्रेः 'इतश्चानिञः' (४-१-१२२) इति ढक् । आत्रेयः आत्रेयौ अत्रयः । भृग्वादेः ऋष्यणो लुक् । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु (२. ४. ६६)

प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्य बह्वचः शब्दात् परस्य इञो बहुत्वे लुक् स्यात् । प्राच्ये—पान्नागारिः पन्नागाराः । भरते—आर्जुनिः अर्जुनाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुक्तिः अन्यत्र प्राच्यग्रहे भरतानामग्रहार्था ॥

न गोपवनादिभ्यः (२. ४. ६७)

बिदादिगतेभ्यो गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः परस्य बिदाद्यञो 'यञञोश्च(२-२-६४) इति प्राप्तो लुन्न स्यात् । गौपवनाः बैन्दवाः इत्यादि । पौनर्भवपारशवदौहित्रपौत्रनानान्द्राणां[2] बिदाद्यदन्तानामपि[3] बहुषु लुङ्नेति भोजः ॥

---

1. 'स्कस्यापत्ये शि' ग. पाठः. 2. 'णामपि बि', 3. 'नां ब' क. पाठः.

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे (२. ४. ६८)

तिकादेः कितवादेश्च परस्य गोत्रप्रत्ययस्य द्वन्द्वसमासे बहुत्वे लुक् स्यात् । तिकादित्वात् फिञि तैकायनयः कैतवायनयश्च । तेषां द्वन्द्वे तिककितवाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे (२. ४. ६९)

उपकादिभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च बहुत्वे वा लुक् स्यात् । उपकाः औपकायनाः, लमकाः लामकायनाः इत्यद्वन्द्वे । द्वन्द्वेऽपि उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः । नडादिफगन्तावेतौ ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् (२. ४. ७०)

अनयोर्बहुत्वेऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् , क्रमादेतावादेशौ च स्तः। चः स्वरार्थः । आगस्त्यः आगस्त्यौ अगस्तयः । एवं कुण्डिनाः ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे (४. १. ७८)

अणिञन्तानां गोत्रवाचिनामार्षगोत्रवर्जितानां गुरूपोत्तमानां शब्दानामणिञोः स्थाने स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् ॥

वृत्तवद् वर्णगणनात् त्रिप्रभृत्यक्षरान्विताः ।
शब्दा उपान्त्यगुरवः स्युर्गुरूपोत्तमा इह ॥

कुमुदगन्धेरपत्यमित्यणि कौमुदगन्धः। तत्र गोत्रादौ स्त्रियां वाच्यायामणः ष्यङ्। षङ्लोपः । 'यङश्चाप्' (४-१-७४) इति चाप् कौमुदगन्ध्या । एवं वराहादत इञ्। वाराहिः। ततो गोत्रे स्त्रिया-मिञः ष्यङ्। वाराह्या । हास्तिशीर्ष्या । आर्षगोत्रे ष्यङ् न । वासिष्ठी। अगुरूपोत्तमेऽपि न । औपगवी । द्वयोरणन्तत्वाद् ङीप् ॥

गोत्रावयवात् (४. १. ७९)

स्वतो न गोत्रशब्दा ये कुलाख्या गोत्रवन्मताः ।
ते गोत्रावयवा नाम ये केचिन्मुखरादयः ॥

तेभ्योऽणिञोः स्त्रियां गोत्रे ष्यङादेशः स्यात् । मुखरस्य गोत्र-स्त्री मौखर्या ॥

१. पौं' क ख. पाठः.

क्रौड्यादिभ्यश्च (४. १. ८०)

क्रौडीप्रभृतिभ्यः स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययः स्यात् । पञ्चम्युक्तेनीय-मादेशः । 'यस्येति च'(६-४-१४८)इतीलोपः, क्रौड्या । आपिशल्या । 'सूताद्युवत्याम्' (ग-सू०) सूत्या यौवनवती ॥ 'भोजात् क्षत्रियगोत्रे' भोजगोत्रजा भोज्या ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्य-तरस्याम् (४. १. ८१)

इञन्तेभ्य एभ्यः स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययो वा स्यात् । दैवयज्ञ्या दैव-यज्ञीत्यादि । इञन्ताद्'इतो मनुष्यजातेः'(४ १-६५) इति ङीष् । इति ॥

अथ प्राग्दीव्यतीयसाधारणा उच्यन्ते —

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः (४. १. ८५)

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदेभ्यश्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् । दितेरपत्यं दैत्यः । ङीपन्तात् दितीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढकि दैतेयः । ण्ये आदित्यः । ङीषन्ताड्ढकि आदितेयः । आदित्यस्य ण्ये यस्येति लोपे च कृते पूर्वयकारस्य 'हलो यमां —' (८-४-६४)इति लोपः । आदित्यदेवत्यमादित्यं हविः । पत्युत्तरपदात् गौमिपत्योऽपत्यादिः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण-मि'ति सपत्नीशब्दादपि पत्युत्तरपदत्वात् ण्य इति सुब्धातुवृत्तौ । 'भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावो वाच्यः' (वा० ६-३-३५) इति पुंवत्त्वम् । सपति य 'यस्येति—' (६-४-१४८) लोपः । वृद्धिः । सापत्यः । न्यास-मते तु सपत्न्याः पुंवत्त्वं नेति सापत्न्यः । शत्रुस्त्रीवाचकात्तु सपत्नी-शब्दादपत्ये शिवाद्यणि पुंवत्त्वस्यानिष्टत्वात् सापत्न एव ।

यमादपीष्यते याम्यष्टीकासर्वस्वकृत् पुनः ।
सोमादप्यमुमेवाह सोम्यः सोमसुतो बुधः ॥
सौम्यः कुर्वादिरित्येके गर्गादियञितीतरे ।

---

१. 'तिः', २. 'तं', ३. 'बार्हस्पत्यो' क. पाठः.

प्राग्दीव्यतीयव्यापित्वाद् दित्यादिण्यस्तु शोभनः ॥
तथा हि सति सौम्याः स्युः सोमसम्बन्धिनोऽखिलाः ।
तेषां च कोमलत्वात् स्यात् सौम्योऽन्योऽप्युपचारतः ॥
देवतार्थेऽस्ति सोमाट्ट्यण् तेन सौम्य इतीतरे ।
तद्देवतात्वोपचारात् स्याद्धि सम्बन्धिनामपि ॥
स्त्रियां तु तत्र सौमी स्यादिह सौम्येति भिद्यते ।
स्वाम्याह सोम्य इत्येव शाखादेर्य इवार्थकः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च (४. १. ८४)

एभ्यः पत्युत्तरपदत्वेऽप्यणेव । अश्वशतधनगणराष्ट्रमूलकुलगृहपशुधान्यधर्मधन्वनृसभाप्राणसेनाक्षेत्राधिपूर्वादण् । आश्वपतः । शातपतः । धानपत इत्यादि । 'पृथिव्या ञाञौ वाच्यौ' (वा० ४-१-८५) अञि ङीबिति भेदः । पार्थिवा पार्थिवी । 'देवस्य यञञौ' (वा० ४-१-८५) देवस्यापत्यादिर्दैव्यः, दैव इत्यादि । 'बहिषो यञ् टिलोपश्च'। (वा० ४-१-८५) बहिर्भवादि बाह्यम् । 'ईकक् च' । (वा० ४-१-८५) टिलोपश्च स्यात् । वाहीको म्लेच्छः । 'स्थामान्तादप्रत्ययो वाच्यः'। (वा० ४-१-८५) नस्तद्धिते । अश्वत्थाम्नः पुत्रादिः अश्वत्थामः । प्राग्दीव्यतीयेऽन्यत्राप्यजादिप्रत्ययप्राप्तौ, 'गोर्यद्वाच्यः' (वा० ४-१-८५) गोरपत्यादावण्प्राप्तौ गव्यः । तथा दीव्यत्यर्थे इकप्राप्तौ गव्यः ॥

उत्सादिभ्योऽञ् (४. १. ८६)

एभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वञ् स्यात् । अणञोः स्वरे भेदः । उत्सो निर्झरः तत्र भवादिरौत्सः । औदपानः । सौवर्णः । माहानसः । माध्यन्दिनः । एवं भरतकुरुसत्वज्जनपदपश्चालोशीनरककुवृष्णिगादेः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् (४. १. ८७)

धान्यानां भवन इत्यतः प्राच्येष्वर्थेषु स्त्रीपुंसशब्दाभ्यां क्रमादेतौ स्तः, स्त्री नञ् वृद्धिणत्वे । स्त्रियोऽपत्यादिः स्त्रैणः ॥

तस्येदमर्थतोऽन्यत्र ण्यादयः सर्वबाधकाः ।
इत्येवं माधवाद्युक्तेः स्त्रीभ्यो ढग् बाध्यते तथा ॥

पुंस् स्नञ् —

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने (१. ४. १७)

सर्वनामस्थानवर्जितेषु स्वादिषु परेषु भसंज्ञातोऽन्यत्र पूर्वं पदसंज्ञा । इति पदत्वे संयोगान्तलोपः । पौंस्नः । अतिप्रत्ययात् पूर्वं सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग् वाच्यः' (वा० ४-२-८) अग्निकल्योरपत्यादिः आग्नेयः । कालेयः ॥

॥ इत्यपत्यभागः ॥

॥ अथापत्यगणाः ॥

उत्सोदपानविकारविनदतरुणतलुनधेनुपीलु(कुल)सुवर्णेभ्यः ॥

औत्सः । औदपानः । वैकारः । वैनदः । तारुणः । तालुनः धैनवः । पैलुकुलः । सौवर्णः ॥

भरतकुरुसत्व*दिन्द्रावसानजनपदपञ्चालोशीनरेभ्यः ।

भारतः । कौरवः । सात्वनः । ऐन्द्रावसानः । जानपदः । पाञ्चालः । औशीनरः ॥

ककुबुष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीभ्यः ॥

काकुभः । औष्णिहः । आनुष्टुभः । बार्हतः । पाङ्क्तः । त्रैष्टुभः । जागतः ॥

बृहन्महद्रथन्तरमध्यन्दिनभल्लकीय+महानादमहानसमहाप्राणेभ्यः ॥

बार्हतः । माहतः । राथन्तरः । माध्यन्दिनः । भाल्लकीयः । माहानादः । माहानसः । माहाप्राणः ॥

---

* 'विकर', + 'महानद' इति काशिकादिषु पाठः.

बष्कयादसमासे ॥

बष्कयो वत्सः बाष्कयः । समासे, सुबष्कयपुत्रः सौबष्कयिः ॥

पृषदोंऽशे ॥

पृषद्, बिन्दुः तत्सम्बन्ध्यंशः पार्षतः ।

'उदस्थाना(म?द्) देशे' । औदस्थानो नाम देशः ।

ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥

ग्रीष्मदैवत्यं ग्रैष्मम् । छन्दसि वाच्ये त्वणेव । ग्रैष्मी त्रिष्टुप् ॥

बाहूपबाहूपबिन्द्वजधेनुचटकुशिवाकुभ्यो गोत्रादिभ्यः ॥

गोत्रादिपुरुषेभ्य एभ्योऽपत्यमात्रे इञ् । बाहविः । औपबाहविः । उपचाकु इति वृत्त्यादिपाठे औपचाकविः । औपबिन्दविः । आजधेनविः । चाटकविः । शैवाकविः । गोत्रादिभ्य इत्युक्तेर्गोत्रादिपुरुषत्वेन प्रसिद्धानाम् । अन्यनामत्वे न । बाहुः कश्चित्, तत्पुत्रो बाहवः ॥ एतदूर्ध्वगणेष्वपि योज्यम् ॥

वृकलाकृकलाचूडाबलाकाजङ्घाच्छगलाभगलालहकाध्रुवकाधुवकामूषिकासुमित्रादुर्मित्रादिभ्यः ॥

वार्कलिः । कार्कलिः । चौडिः । बालाकिः । जाङ्घिः । छागलिः भागलिः । लाहकिः । ध्रौवकिः । धौवकिः । मौषिकिः । सौमित्रिः । दौर्मित्रिः ॥

युधिष्ठिरार्जुनरामसङ्कर्षणकृष्णगदप्रद्युम्नसाम्बसत्यकशूरासुराजीगर्तेभ्यः ॥

यौधिष्ठिरिः । आर्जुनिः । रामिः । साङ्कर्षणिः । कार्ष्णिः । गादिः । प्राद्युम्निः । साम्बिः । सात्यकिः । शौरिः । आसुरिः । आजीगर्तिः ॥

सुधावत्पुष्करसदनुहरदनडुत्पञ्चसप्ताष्टक्षेमवृद्धिमाषशराविशृङ्खलातोदिखरनादिभ्यः ॥

सुधा विद्यतेऽस्येति सुधावान् । तस्यापत्यं सौधातकिः । पौष्करसादिः । आनुहारतिः । अनुशतिकादी । आनडुहिः । पाञ्चिः । सामिः । आष्टिः । क्षैमवृद्धिः । माषिः । शागविः । *शाङ्कलिः । तौदिः । खारनादिः ॥

प्राकारनगराभ्यां मर्दिनः ॥

प्राकारमर्दिः नागरमर्दिः ॥

इन्द्राग्निदेवेभ्यः शर्मणः ॥

ऐन्द्रशर्मिः । आग्निशर्मिः । दैवशर्मिः ॥

उदञ्चः संज्ञायाम् ॥

संज्ञात्वादञ्चतेः किनि नलोपाभावः । औदञ्चिः । असंज्ञायां तु, उदीचोऽपत्यमौदीचः ।

उदङ्काच्च ॥

औदङ्किः ॥

कुसुभ्यां नाम्नः ॥

कौनामिः । सौनामिः ॥

शिरोलोमभ्याम् ॥

एतदन्ताभ्यामिञ् । हास्तिशीर्षिः । औडुलोमिः ।

सम्भूयोम्भोमितौजश्शलङ्कूनां लोपश्च ॥

एषामन्त्यलोप इञ्च । साम्भूयिः । आम्भिः । आमितौजिः । शालङ्किः । भूयसोऽपि केचित् । भौयिः । एष्वदन्तानां ऋष्यावण्बाधायोक्तिः । आकृतिगणोऽयमिति वृत्तौ ॥

कुञ्जब्रध्नशङ्खभस्मगणलोमशठशाकशुण्डाशुभस्कन्दस्तम्भविपाड्भ्यः ॥

कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः । शाङ्खायन्यः । भास्मायन्यः । गाणायन्यः । लौमायन्यः । शाठायन्यः । शाकायन्यः । शौण्डायन्यः । शौभायन्यः । स्कान्दायन्यः । स्ताम्भायन्यः । वैपाशायन्यः ॥

* 'शङ्कलातोदिन्' इत्येकं पदं काशिकादिषु ।

नडचरबकमुञ्जेतिकेतिशोपकलमकसप्तलवाजप्यति-
काग्निशर्मभ्यः ॥

नाडायनः । चारायणः । बाकायनः । मौञ्जायनः । ऐतिकायनः । ऐतिशायनः । औपकायनः । लामकायनः । साप्तलायनः । वाजप्यायनः । तैकायनः । आग्निशर्मायणः ॥

वृषगणप्राणनरसायकदासकमित्रपिङ्गरपिङ्गलकिङ्कर-
किङ्कलकातरकातलेभ्यः ॥

वार्ष(ग)णायनः । प्राणायनः । नारायणः । सायकायनः । दासकायनः । मैत्रायणः । पैङ्गरायणः । पैङ्गलायनः । कैङ्करायणः । कैङ्कलायनः । कातरायणः । कातलायनः ॥

द्वीपाजकाश्यकाश्यपकाव्यामुष्यामित्रचित्रलिगुकुमार
लोहदुर्गेभ्यः ॥

द्वैपायनः । आजायनः । काश्यायनः । काश्यपायनः । काव्यायनः । आमुष्यायणः । आमित्रायणः । चैत्रायणः । लैगवायनः । कौमारायणः । लौहायनः । दौर्गायणः ॥

स्तम्बाग्रशिंशपातृणशकटसुमतिमिमताचजनन्धर-
युगन्धरहंसकपञ्चालेभ्यः ॥

स्ताम्बायनः । आग्रायणः । शैंशपायनः । तार्णायनः । शाकटायनः । सौमतायनः । मैमतायनः । आचायणः । जानन्धरायणः । यौगन्धरायणः । हांसकायनः । पाञ्चालायनः ॥

दण्डिन्हस्तिन्चर्मसिन्सुकृत्यस्थिरकब्राह्मणाश्वल-
चटकबदराध्वरखरपकामुकेभ्यः ॥

दाण्डिनायनः । हास्तिनायनः । चामसायनः । सौकृत्यायनः । स्थैरकायणः । ब्राह्मणायनः । आश्वलायनः । चाटकायनः । बादरायणः । आध्वरायणः । खारपायणः । कामुकायनः ।

ब्रह्मदत्तोदुम्बरशणशोणाश्वबालिशदण्डेभ्यश्च ॥

ब्राह्मदत्तायनः । औदुम्बरायणः । शाणायनः । शौणायनः । आश्वायणः । बालिशायनः । दाण्डायनः ॥

कृष्णरणाभ्यां ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥

ब्राह्मणश्चेत् कार्ष्णायनः । वासिष्ठश्चेद् राणायनः ॥

शलङ्कुक्रोष्ट्वोर्लोपश्च ॥

शालङ्कायनः । क्रौष्टायनः ॥

अग्निशर्मणो वृषगणे ॥

वृषगणगोत्र(ण? ज)श्चेद् आग्निशर्मायणः । नो चेत् बाह्वादित्वा-दाग्निश(र्म? र्मिः) ।

दक्षो नडादिरित्येके गोत्रागोपोऽप्यनन्तरं ।
तेन दाक्षायणी गौरी गोत्रत्वाज्जातिङीपयम् ॥

इति ॥

बिदोर्वकश्यपकुशिकभरद्वाजोपमन्युकिलातविदर्भ-विश्वानरार्ष्टिषेणेभ्यः ॥

एभ्यो गोत्रेऽञ् । बैदः । और्वः । काश्यपः । कौशिकः । भार-द्वाजः । औपमन्यवः । कैलातः । वैदर्भः । वैश्वानरः । आर्ष्टिषेणः ॥

ऋतभागहर्यश्वप्रियकापस्तम्बकूचवारशरद्वच्छुन-केभ्यः ॥

आर्तभागः । हार्यश्वः । प्रैयकः । अपस्तम्बस्य -आपस्तम्बः । कौचवारः । शारद्वतः । शौ(न)कः ॥

गोपवनशिग्रुबिन्दुभाजनाश्वावतानश्यामाकशम्बक-श्यावर्णेभ्यः ॥

गौपवनः । शैग्रवः । बैन्दवः । भाजनः । आश्वावतानः । श्यामाकः । शाम्बकः । श्यावर्णः ॥

हरितकिन्दासबह्वस्कार्कलूषवध्योगविष्णुवृद्धप्रतिबोधरथीतररथन्तरगविष्ठिरगविष्ठिलनिषादशबरमठरसृदाकुपृदाकुभ्यश्च ॥

हारितः । कैन्दासः । बाह्वस्कः । आर्कलूषः । वाध्योगः । अनुशतिकादिः । वैष्णुवृद्धः । प्रातिबोधः । राथीतरः । राथन्तरः । गाविष्ठिरः । गाविष्ठिलः । नैषादः । शाबरः । माठरः । सार्दाकवः । पार्दाकवः इति ॥

गर्गवत्साजव्याघ्रपात्सङ्कृत्यसंकृतिप्राचीनयोगपुलस्तिरेभशटशङ्खाग्निवेशेभ्यो यञ् ॥

एभ्यो गोत्रे यञ् । गार्ग्यः । वात्स्यः । आज्यः । वैयाघ्रपद्यः । अत्र 'पादः पदि'ति पादन्तस्य भस्य पद्भावः । साङ्कृत्यः । आसङ्कृत्यः । प्राचीनयोग्यः । पौलस्त्यः । रैभ्यः । शाट्यः । शाङ्ख्यः । आग्निवेश्यः ॥

धूमावटचमसनमसधनञ्जयतृक्षविश्वावसुजरमाणकुरुकतानडुद्भ्यः ॥

धौम्यः । आवट्यः । चामस्यः । नामस्यः । धानञ्जय्यः । तार्क्ष्यः । वैश्वावसव्यः । जारमाण्यः । कौरुकत्यः । आनडुह्यः ॥

लोहितसंशितबभ्रुवल्गुमण्डुमङ्क्षुशङ्कुलिङ्गुजिगीषुगुहलुमन्तुतन्तुभ्यः ॥

लौहित्यः । सांशित्यः । बाभ्रव्यः । वाल्गव्यः । माण्डव्यः । माङ्क्षव्यः । शाङ्कव्यः । लैङ्गव्यः । जैगीषव्यः । गौहलव्यः, । मान्तव्यः । तान्तव्यः ॥

मनुमनायीसूनुस्रुवकर्षकक्षतरुक्षतलुक्षतण्डवतण्डकविकतेभ्यः ॥

मानव्यः । मानाय्यः । सौनव्यः । स्रौव्यः । कार्षक्यः । काक्ष्यः । तारुक्ष्यः । तालुक्ष्यः । ताण्ड्यः । वातण्ड्यः । काव्यः । कात्यः ॥

शाकलकण्वगोकक्षागस्त्यकुण्डिनीयज्ञवल्कवृणवल्का-भयजातविरोहितवृषगणरहूगणशाण्डिलमुद्गलेभ्यः ॥

शाकल्यः । काण्व्यः । गौकक्ष्यः । यस्येति लोपे हलो यमामिति यलोपः । आगस्त्यः । कौण्डिन्यः । याज्ञवल्क्यः । वार्ण्यः । वाल्क्यः ? आभयजात्यः । वैरोहित्यः । वार्षगण्यः । राहूगण्यः । शाण्डिल्यः । मौद्गल्यः ॥

मुसलोलूकजतुकर्णमन्त्रिकाश्मरथशर्कराक्षपूतिमाष-स्थूराङ्गरतपिङ्गलकृष्णगोवन्देभ्यः ॥

मौसल्यः । औलूक्यः । जातुकर्ण्यः । मान्त्रिक्यः । आश्मरथ्यः । शार्कराक्ष्यः । पौतिमाष्यः । स्थौर्यः । आङ्गरत्यः । पैङ्गल्यः । कार्ष्ण्यः । गौवन्द्यः ॥

भिषक्तितिक्षभडितभण्डितचिकितेन्द्रहूदेवहूपिप्पल्वे-कलूबृहदग्निजमदग्निपराशरेभ्यः ॥

भैषज्यः । तैतिक्ष्यः । भाडित्यः । भाण्डित्यः । चैकित्यः । ऐन्द्रहव्यः । दैवहव्यः । पै(प्प)लव्यः । ऐकलव्यः । बार्हदग्न्यः । (जामदग्न्यः) । पाराशर्यः ॥

दल्भकुटलकुटीगुचणकचुळुकोञ्चकर्कटालापिन्-सवर्णसुवर्णसुलाभिविदभृदादिभ्यः ॥

दाल्भ्यः । कौटल्यः । कौटीगव्यः । चाणक्यः । चौलुक्यः । औञ्च्यः । कार्कट्यः । 'नस्तद्धिते' आलाप्यः । सावर्ण्यः । (सौवर्ण्यः ।) सौला(दि?)भ्यः । वैदभृत्यः ॥

वाजादसमासे ॥

वाज्यः । समासे तु सौवाजिः । गर्गाद्युक्तानामेतार्थनियमो मधुबभ्रोरित्यादिनोक्त इति ॥

अश्वाश्मशंखकुटपुटरोहिणखर्जूरपिञ्जूरभडिलभ-ण्डिलभडितभण्डितेभ्यः फञ् ॥

एभ्यो गोत्रे फञ् । आश्वायनः । आश्मायनः । शाङ्खायनः । कौटायनः पौटायनः । रौहिणायनः । खार्जूरायणः । पैञ्जूरायणः । भाडिलायनः । भाण्डिलायनः । भाडितायनः । भाण्डितायनः ॥

प्रहृतरोमोदक्षान्तकुलकालकाशगोलाङ्वार्कस्वनध्वन-पादचक्रेभ्यः ॥

प्राहृतायनः । रौमोदायनः । क्षान्तायनः । कौलायनः । कालायनः । काशायनः । गौलाङ्वायनः । आर्कायणः । सौवनायनः । शोभनमनितीति पचाद्यजित्यैजृष्टेरूहितं (?) ध्वानायनः । (पदादौ ?) पादायनः । चाक्रायणः ॥

ग्रीवाश्रविष्ठापवित्रापविन्दागोमिन्वाग्मिन्श्यामन्धूम-धूम्रबस्तविश्वानरविदेभ्यः ॥

ग्रैवायणः । श्राविष्ठायनः । पावित्रायणः । पाविन्दायनः । गौमायनः । वाग्मायनः । श्यामायनः । धौमायनः । धौम्रायणः । बास्तायनः । वैश्वानरायणः । वैदायनः ॥

जडखडार्हग्रीष्मवीक्षविशम्पविशालगिरिचपलनम-दासकानडुहेभ्यः ॥

जाडायनः । खाडायनः । आर्हायणः । ग्रैष्मायणः । वैक्षायणः । वैशम्पायनः । वैशालायनः । गैरायणः । चापलायनः । नामदासकायनः । आनडुह्ायनः ॥

धन्यधर्म्यार्जुनपैल्योत्सातवकितवशिवशूद्रकखदिर-सुमनोदुर्मनोभ्यः ॥

धान्यायनः । धार्म्यायणः । आर्जुनायनः । पैल्यायनः । औत्सातवायनः । कैतवायनः । शैवायनः । शौद्रकायणः । खादिरायणः । सौमनसायनः । दौर्मनसायनः ॥

जातात्पुंसि ॥

जातायनः । स्त्रियान्तु ढक्, जातेयः ॥

शफभरद्वाजाभ्यामात्रेये ॥

आत्रेयश्चेच्छाफायनः । भारद्वाजायनः । (कैनवायनः शैवायनः शौद्रकायणः खादिरायणः भौमनगायनः दौर्मनसायनः ?) अन्यत्र शाफिः । भारद्वाजः बिदाद्यञि ॥

आत्रेयाद्भारद्वाजे ॥

भारद्वाजश्चेदात्रेयायणः । अन्यत्रात्रेयः । इञो 'ण्यक्षत्रिये'ति लुक् । पैल्यानडुह्यात्रेयाणां गोत्रत्वाद्यून्येव फञ् । इति ।

शिवप्रोष्ठप्रोष्ठिकचण्डजम्भकुठारानभिम्लानककूथोरलविरलपिष्टसुपिष्टेभ्योऽण् ॥

एभ्योऽपत्यमात्रेऽण्, अदन्तानां इञ्बाधकः । शैवः । प्रौष्ठः । प्रौष्ठिकः । चाण्डः । जाम्भः । कौठारः । आनभिम्लानः । काकूथः । औरलः । वैरलः । पैष्टः । सौपिष्टः ॥

पिटकपिटाकतृक्षाकवर्तनाक्षत्रिरूपाक्षखद्रूरकरेखलेखसुखलेखनखञ्जन(खञ्ज)रमञ्जीरमञ्जीरकेभ्यः ॥

पैटकः । पैटाकः । तार्क्षाकः वार्तनाक्षः । त्रैरूपाक्षः । खाद्रूरकः । रैखः । लैखः । सौखः । लैखनः । खाञ्जनः । खाञ्जरः माञ्जीरः । माञ्जीरकः ॥

वर्णकर्णकोहलकहोलककुम्भोर्णनाभनभागहेहयककुत्स्थवृष्णिकक्षीरह्रदजलह्रदेभ्यः ॥

वार्णः । कार्णः । कौहलः । काहोलकः । काकुम्भः । और्णनाभः । नाभागः । हैहयः । काकुत्स्थः । वार्ष्णिकः । क्षैरह्रदः । जालह्रदः ॥

यस्कलह्यद्रुह्यायःस्थूणतृणकर्णभलन्दनकुरुपाण्डुवतण्डर्ष्टिषेणतृणतक्षभ्यः ॥

यास्कः । लाह्यः । द्रौह्यः । आयःस्थूणः । तार्णकर्णः । भालन्दनः । कौरवः । पाण्डवः । कुरोर्ण्ये पाण्डोश्शुभ्रादिढकि च प्राप्त उक्तिः । वातण्डः । आर्ष्टिषेणः । तार्णः । ताक्ष्णः । अस्य कारिभ्य उक्तो ण्यश्चेष्टः । ताक्ष्ण्यः ॥

गोपिकागोपालिकाकपिलिकाजटिलिकाबधिरिका-लोहितिकार्यश्वेतोत्क्षपापृथिकापृथेलासपत्नीभ्यः ॥

एभ्यः स्त्रीभ्यो ढक्प्राप्तिः । गौपिकः गौपालिकः । कापिलिकः । जाटिलिकः । बाधिरिकः । लौहितिकः । आर्यश्वेतः । औत्क्षपः । पार्थिकः । पार्थः । ऐलः । सापत्नः ॥

भूमिभूरिमुनिसन्धिजरत्कारूनकारूहरितपादकपि-ञ्जलकुण्डोपरथब्रह्मगुप्तखर्जूरकर्णमयूरकर्णेभ्यः ॥

भौमः । भौरः । मौनः । सान्धः । 'इतश्चे'ति ढक्प्राप्तिः । जरत्कारूनकारूभ्यामूङन्ताभ्यां स्त्रीभ्यो ढक्प्राप्तिः । जारत्कारवः । नाकारवः । हास्तिपादः । कापिञ्जलः । कौण्डोपरथः । ब्राह्मगुप्तः । खार्जूरकर्णः । मायूरकर्णः ॥

द्व्यचो नद्याः ॥

नैलः ॥

विपाड्गङ्गाभ्याम् ॥

वैपाशः । गाङ्गः । अनयोर्द्व्यच्त्वेऽपि शुभ्रादिशुभ्रादिकार्येण बाधे प्राप्त उक्तिः । वैपाशायन्यः । गाङ्गेयः ॥

त्रिवेण्यास्त्रिवणश्च ॥

त्रिवेणीपुत्रस्त्रैवण इति ॥

शुभ्रविष्टपुरब्रह्मकृतशतद्वारशलाथलाणविप्रवाहण-भरतभरमकर्पूरेतराजिराश्वतुदगोदन्तेभ्यः ॥

एभ्योऽपत्ये ढक् । शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः आह्मक्रनेयः । शातद्वारेयः । शालाथलेयः । आणीवेयः । पारारुणेयः । प्रवाहणेय इति च द्वेधोक्तम् । भारतेयः । भारमेयः । कार्द्रेयः । ऐतरेयः । आजिरेयः । आश्वेयः । तौदेयः । गौदन्तेयः ॥

कुशाम्बविम्रविशशालूकदेवतरालीढसुदत्तसुदक्षवायुदत्ताकशापशकलखदूरकशुकशुभ्रोग्रजीवेभ्यः ॥

कौशाम्बेयः वैम्रेयः वैशेयः । शालूकेयः । दैवतरेयः । आलीढेयः । सौदत्तेयः । सौदक्षेयः । वायुदत्तेयः । आकशापेयः । शाकलेयः । खादू(रे?रके)यः । (शौकेयः ।) शौकेयः । औग्रेयः । जैवेयः ॥

कद्रुपाण्डुमृकण्डुयमष्टुमकष्टुकर्षूलेखाभ्रुशलाकाभ्रूशाकुनिशकन्ध्यनिधिपरिधिविश्रयतिथ्यतुदष्ट्यजबस्तिभ्यः ॥

काद्रवेयः । पाण्डवेयः । मार्कण्डेयः । यामष्टेयः । माकष्टेयः । कार्षेयः । लैखाभ्रेयः । शालाकाभ्रेयः । शाकुनेयः । शाकन्धेयः । आनिधेयः । पारिधेयः । वैश्रेयः, आतिथेयः । आतुदष्टेयः । आजबस्तेयः ॥

गङ्गागोधाविधवाशलाकाकुमारिकाकिशोरिकाकुबेरिकाम्बिकाशोकाकर्कसाकर्कलासाखडोन्मत्तागन्धपिङ्गलाधर्मिणीरुक्मिणीरोहिणीभ्यः ॥

गाङ्गेयः । गौधेयः । वैधवेयः । शालाकेयः । कौमारिकेयः । कैशोरिकेयः । कौबेरिकेयः । आम्बिकेयः । आशोकेयः । कार्कसेयः । कार्कलासेयः । खाडोन्मत्तेयः । गान्धपिङ्गलेयः । धार्मिणेयः । रौक्मिणेयः । रौहिणेयः । एषां मानुषीनामत्वादवृद्धाभ्य इत्यणप्राप्तिः । विधवायास्तु क्षुद्रादिभ्य इत्यणप्राप्तिः ॥

श्वन्नश्मन्सुनामन्सुदामन्जरतिन्बलीवर्दिन्राजिह्माशिन्दिक्सुवक्षोविमातृमृन्मृद्वादिभ्यः ॥

नस्तद्धित इति टिलोपः । द्वारादित्वादैच् शौवेयः । आश्मेयः । सौनामेयः । सौश्मेयः । जारतेयः । बालीवर्देयः । जैह्माशिनेयः । दैशेयः । सौवक्षसेयः । विभिन्नमातृजो वैमात्रेयः । मृदो, मार्देयः । मृदोरपि, मार्देयः ॥

लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे ॥

वासिष्ठश्चेत् लाक्षणेयः । श्यामेयः । अन्यत्र लाक्षणिः, अश्वादित्वाच्छ्यामायनः ॥

कल्याणीसुभगादुर्भगाबन्धकीजरतीवलीवर्दीज्येष्ठाकनिष्ठामध्यमापरस्त्र्यनुसृष्ट्यनुदृष्टीनामिनङ् च ॥

एभ्योऽपत्ये ढक्, इनङ् च । काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । बान्धकिनेयः । जारतिनेयः । बालीवर्दिनेयः । ज्यैष्ठिनेयः। कानिष्ठिनेयः । माध्यमिनेयः । पारस्त्रैणेयः । आनुसृष्टिनेयः । आनुदृष्टिनेयः ॥

गृष्टिहृष्टिहलिवलिविश्रिकुद्र्यजबस्तिमित्रयुभ्यः ॥

एभ्योऽपत्ये ढक् । गार्ष्टेयः । हार्ष्टेयः । हालेयः । (वालेयः ।) वश्रेयः । कौद्रेयः । आजबस्तेयः । मैत्रेयः ॥

रेवतीकुक्कुटाक्षवृकबन्धिभ्यष्ठक् ।

एभ्योऽपत्ये ठक् । रैवतिकः । कौक्कुटाक्षिकः । वार्कबन्धिकः ॥

अश्वमणिद्वारेभ्यः पाल्याः ॥

आश्वपालिकः । माणिपालिकः । दौवारपालिकः ॥

वृककर्णदण्डेभ्यो ग्राहात् ॥

वार्कग्राहिकः । कार्णग्राहिकः । दाण्डग्राहिकः । 'वृद्धात् ठक् सौवीरेषु बहुलम्' इत्येतद् भागवित्तिस्तार्णविन्दव आ(क)शापेय इति त्रिभ्य एवेष्यते । 'फेश्छ च' इत्येतदपि यामुन्दायनिसायामायनिवार्ष्यायणिभ्य एवेष्यते ॥

कुरुशकन्धुशङ्कुकर्तृभर्तृपितृभद्राक्तक्षन्कापिञ्जला-
दिधातकीन्द्रजालिदामोष्णीपिभ्योऽपत्ये ण्यः ॥

एभ्योऽपत्ये ण्यः । कौरव्यः । शाकन्धव्यः । शाङ्कव्यः । 'रीङृत' इति रीङि, 'यस्ये'ति लोपे, कार्त्र्यः । भार्त्र्यः । पैतृमत्यः । वाच्यः । 'ये चे'ति प्रकृतिभावः । ताक्ष्ण्यः । कारो 'नेनान्ते'ति ण्यस्य सिद्धे-रकारोरिदमुक्तम् । कापिञ्जलाद्यः । गोत्रस्य प्रकृतित्वात् यूनि प्रत्ययः । धातक्यः ऐन्द्रजाल्यः दामोष्णीष्यः ॥

कविमानिपीलासाल्वैरकैकेहिकेशिनीभ्यः ॥

काव्यः । मान्यः । पैल्यः । साल्वयः । ऐरक्यः । कैक्यः । ऐह्यः । कैशिन्यः ॥

शुभ्राभ्रदभ्रगुरुकिशोरगर्गराजमारमर्दगुषचभट्ट-
केनवेनमूढमूकहृदिकशालिनेभ्यः ॥

शौभ्र्यः आभ्र्यः दाभ्र्यः गौर्यः । पैर्यः । कैशोर्यः । गार्ग्यः । आजमार्यः । मार्दगुष्यः । चाभट्क्यः । कैनाद्वैन्यः । वैन्यः । मौढ्यः । मौक्यः । हार्दिक्यः । शालिन्यः । वेनाच्छन्दस्ये'ति वृत्तिः । लोकेऽप्याह भोजः । वावदूक इति पाठः । सोऽप्रत्यौम्य इति दृष्टम् ॥

कर्णरथपथिसात्यवडवाबृहतीभ्यः कारात् ॥

कार्णकार्यः । रथकार इति कारिभ्यो न्यजातिरुक्ता । राथकार्यः पाथिकार्यः । सात्यकार्यः । वाडवाकार्यः । बार्हतीकार्यः ॥

वान्तार्द्राभ्यां वृक्षात् ॥

वान्तवृक्ष्यः । आर्द्रवृक्ष्यः ॥

श्यावात्पुत्ररथाभ्याम् ॥

श्यावपुत्र्यः । श्यावरथ्यः ॥

शूर्पा(र्चनायां सुत ? च नायात) ॥

शाच्छयावा(र्चः ? च)शौर्पणाय्यः । श्यावनाय्यः ॥

विराजकाद् इञः ॥

वैराजकेर्गोत्रत्वाद्यूनि ण्यः । वैराजक्यः ॥

सम्राजः क्षत्रिये ॥

सम्राट्पुत्रः क्षत्रियश्चेत्साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः ॥

वामरथात् कण्वादियञ्वत् स्वरवर्जम् ॥

वामरथ्यः । गर्गादिगतकण्वादियञ्वत्त्वात् 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इति बहुषु लुगादि स्यात् । वामरथ्यौ । वामरथाः । स्वर(स्य तु ? स्तु) ण्यस्यैव न यञ्वत् ॥

तिककितवसैन्धवशुभामित्रदेवरथनीडयज्ञयमुन्दोरसारथ्यलङ्कवेभ्यः (फिञ्) ॥

तैकायनिः । कैतवायनिः । सैन्धवायनिः । शौभायनिः । आमित्रायणिः । दैवरथायनिः । नैडायनिः । याज्ञायनिः । यामुन्दायनिः । उरसस्य-औरसायनिः । आरथ्यायनिः । लाङ्कवायनिः ॥

बालभीतग्राम्यरूप्यवरेण्योतथ्योदन्योरश्चन्द्रमस्सुयामन्सुपामन्ध्वजवद्भ्यः ॥

बालायनिः । भैतायनिः । ग्राम्यायणिः । रौप्यायणिः । वारेण्यायनिः । औतथ्यायनिः । औदन्यायनिः । उरसोऽपत्यमौरसायनिः । चान्द्रमसायनिः । सौयामायनिः । सौपामायनिः । ध्वाजवतायनिः ॥

तैनिलजाजलक्षैजयतसैकयतचौपयतचैटयतौरसकौरव्यगौकक्ष्यशाठ्यभौरिकिभौलिकिभ्यः ॥

तैतिलायनिः जाजलायनिः क्षैजयतायनिः । सैकयतायनिः । चौप(य)तायनिः । चैट(य)तायनिः । औरसायनिः कौरव्यः क्षत्रिय एव गृह्यते, कौरव्यायणिः । गौकक्ष्यायणिः । शाठ्यायनिः । भौरिकायनिः । भौलिकायनिः ॥

गङ्गासंज्ञोखाशिखावह्यकाखल्वकाशल्यकालोमकावसुकुरुभ्यः ॥

गाङ्गायनिः । सांज्ञायनिः यमः । औखायनिः शैखायनिः वाह्यकायनिः खाल्वकायनिः शाल्यकायनिः लौमकायनिः वासवायनिः कौरवायणिः ॥

दगुच्छागवृषेभ्यो युट् च ॥

दागव्यायनिः छाग्यायनिः वार्ष्यायणिः ॥

वाकिनगारेधकाकठ्यकाकलङ्कानाम् ॥

एषामपत्ये फिञ् कुक् च स्यात् । वाकिनकायनिः गारेधकायनिः काकठ्यकायनिः काककायनिः लाङ्ककायनिः ॥

चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च ॥

चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः । 'साल्वावयवेती'ति —

औदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।
भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

औदुम्बरपुत्र औदुम्बरिरित्यादि । शौंगिः । आजमिढिः । आजक्रन्दिरिति च भाष्योक्ताः ॥

भर्गकरूषकेकयकश्मीरकौरव्योरससाल्वसुस्थलेभ्यः ॥

एभ्यः क्षत्रियनामभ्यः तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियां लुङ् न । भार्गी कारूषी । कैकेयी । काश्मीरी । 'हलस्तद्धितस्ये'ति हलः परस्य तद्धितयकारस्य ईति परे लोपः स्यात् । कौरवी । औरसी । साल्वी । सौस्थली ॥

पर्शुरक्षोऽसुरपिशाचवाह्लीकवयोवसुमरुत्सत्वद्दशार्हाशनिकर्षापर्णत्रिगर्तभर्तोशीनरेभ्यः ॥

आयुधजीविवाचिभ्य एभ्यः स्वार्थेऽण् स्यात् । पूर्वं जनपदबुद्धत्वात्, 'जनपदशब्दादि'ति, 'द्व्यञ्मगधे'ति यथार्हमणञौ । तेन

पार्शवः राक्षस इत्यादि सिद्धे पुनरनेन स्वार्थिकोऽण् । स्वरे भेदः । पार्शवः । राक्षसः । आ[illegible] । [illegible] । [illegible]कः । वायसः । वासवः । मारुतः । सात्वतः । दा[illegible] । [illegible] । कार्षापणः । त्रैगर्तः । भार्तः । औशीनरः । स्त्रियाम् 'अत[illegible]' [illegible] लुक् । आपत्य-तद्राजस्यापि तेनैव लुक् । [illegible] । रक्षाः । जातिङीष् आसुरी पिशाची [illegible] । [illegible] इत्यादि । एवं बहुत्वेऽण्णो लुग्वा: [illegible] इत्यादि ॥

यौधेयशौभ्रे[illegible]र्तेयेभ्योऽञ् ॥

आयुधजीविवाचिभ्य[illegible] यौधेय इत्यादि । स्वरे भेदः । स्त्रियां न 'न प्राच्ये'[illegible] न लुक् । तेन यौधेयी शौक्रेयीत्यादि ।

यौधेयादेर्[illegible]ङी[illegible] ङीप् भवेत् ।
अलुगे ङीर्निति [illegible] ॥

पैलशालङ्किसात्यकिसात्यङ्काम्यौदङ्क्यौ(दम)ञ्ज्यौ-दमेध्यौ(दु)शुद्धिंदवस्थानिंपङ्ग[illegible]निराणिराहक्षितिभौलि-ङ्ग्यौदुगाहमान्यौज्जिहानिभ्यः ॥

एभ्यः [illegible] लुक् 'पीलाया वे'त्यणि पैलः । ततः 'अणो द्व्यच' इति प्राप्तस्य फिञो लुक् । पैलो युवा । शालङ्क्यादेरिञन्तत्वाद् यञिञोश्चेति फको लुक् शालङ्किः सात्यकिः । सात्यङ्कामिरित्यादि इकारोपदानमानम् ॥

न तौल्वलिवारणिरावणिदैलीपिदैवतिदैवमतिदैवय-ज्ञिप्रादोहनिचाभट्टक्यासुरिपौष्करसाद्यानुहारतिभ्यः ॥

एभ्य इञः प्राच्यमिति यूनि लुङ् न स्यात् । तौल्वलायनः । वारणायनः । रावणायनः । दैलीपायनः । दैवतायनः । दैवमतायनः । दैवयज्ञायनः । प्रादोहनायनः । चाभट्टकायनः । आसुरायणः । पौष्करसादायनः । आनुहारतायनः ॥

आनुतिनैमिश्यासिबन्धकिवैङ्किपौष्प्यार्हिसिवैरकि-वैसीतिवैहतिदैवकर्णिकार्कलिकारेणुपालिभ्यः ॥

द्वौ द्वादशकौ । आनुतायनः । नैमिशायनः । आसिबन्धकायनः । वैङ्कायनः । पौष्पायणः । आर्हिसायनः । वैरकायणः । (वैसीतायनः) । वैहतायनः । दैवकर्णायनः । कार्कलायनः । कारेणुपालायनः ॥

यस्कलह्यद्रुह्यायस्थूणतृणकर्णभलन्दनामित्रयुखरप-भटिलभण्डिलभडितभण्डितेभ्यः ॥

एभ्योऽपत्ये बहुषु लुक् । आ(पं: ? ह्न: पट्) शिवादयः । मित्रयुर्गृष्ट्यादिः । खरपो नडादिः । [illegible]ऽश्वादयः । यास्कः यास्कौ यस्काः, एवं लह्याः, द्रुह्याः, अयस्थूणाः, तृणकर्णाः भलन्दनाः । मैत्रेयः, मित्रयवः । खारपायणः, खरपाः । भाटिलायनः, भटिलाः । भण्डिलाः । भडिताः । भण्डिताः ॥

सदामत्तकम्बलहारकर्णाटपर्णाटपिण्डीजङ्घबकसक्थ-रक्षोमुखजङ्घारथोत्काशकद्रुमन्थकविपपुटेभ्यः ॥

एभ्यो द्वादशभ्योऽत इञो लुक् । सादामत्तिः, सदामत्ताः । कम्बलहाराः । कर्णाटाः । पर्णाटाः । पिण्डीजङ्घाः । बकसक्थाः । रक्षोमुखाः । जङ्घारथाः । उत्काशाः । कद्रुः । मन्थकाः । विपपुटाः ॥

वर्षुकोपरिमेखलकलमकूपपटाकपुष्करसत्ककुञ्जि-विश्रयजबस्तिभ्यः ॥

आदौ चतुर्भ्योऽत इञ् । पुष्करसद् बाह्वादिः । ककु(ञ्जि)र्विश्रिरजबस्तिश्च गृष्ट्यादयः । वार्षुकिः वर्षुकाः । उपरिमेखलाः । कलमकूपाः । पटाकाः । पौष्करसादिः, पुष्करसदः । काकुञ्जेयः, ककु(ञ्ज)यः । विश्रयः । अजबस्तयः ॥

क्रोष्टोः पादमानाभ्याम् ॥

आभ्यामिञो लुक् । क्रौष्टुपादिः, क्रोष्टुपादाः । क्रोष्टुमानाः ।

शीर्षाच्च मायात ॥

चात्क्रोष्टोश्च अनयोरद्वन्द्वे । क्रौष्टुमायिः क्रोष्टुमायाः । शीर्षमायाः ॥

तिककितवावुब्जककुभौ वङ्खरभण्डीरथौ प्रहितनरकावग्निवेशदाशेरकौ बकनखगुदपरिणद्धौ लङ्कशान्तमुखावुरसलङ्कटौ ॥

आद्ययोस्तिकादिफिञ् । ... चिछ्वायण् । अग्निवेशाद् गर्गादियञ् । उरसात्तिकादिफिञ् ... ऽत इञ् । एभ्यो द्वन्द्वे लुक् । तैकायनः कैतवायनश्च तिककितवाः । औब्जयः काकुभाश्च उब्जककुभाः । वाङ्खरयो भाण्डीरथयश्च वङ्खरभण्डीरथाः । प्राहितयो नारकयश्च प्रहितनरकाः । आग्निवेश्यः दाशेरकयश्च अग्निवेशदाशेरकाः । बाकनखयः गौदपरिणद्धयश्च बकनखगुदपरिणद्धाः । लाङ्कयश्शान्तमुखयश्च लङ्कशान्तमुखाः । औरसायनयो लाङ्कटयश्च उरसलङ्कटाः ॥

उपकलमकौ भ्रष्टककपिष्ठलौ कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरौ पिङ्गलकृष्णपिङ्गलौ कण्ठेश्रीकण्ठदामकण्ठौ जटिलकबधिरकौ जतुकगडुकौ ... धावदवधावडारक(मण्ठा ? चडा)रकौ प्रतिलोमानुलोमौ प्रत्यनीकानुपदावनभिहितखरीजङ्घौ कशाकृत्स्नसुधायुकौ कर्णकपर्णकौ कुशीतकलेखाभ्रुवौ शलाथलपिष्टौ सुपिष्टमयूरकर्णौ कठेरणिपतञ्जली इति ॥

पष्ठ्याद्यौ न(ड्वादि ? डादी ।) लेखाभ्रुशलाथलयोश्शुभ्रादिढक् पिष्टसुपिष्टमयूरकर्णेभ्यः शिवाद्यण् । अन्त्ययोरौत्सर्गिकोऽण् । शिष्टेभ्योऽत इञ् । एभ्यस्सर्वेभ्यो द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च बहुत्वे लुगिति भाष्ये । आद्यानां त्रयाणां द्वन्द्वे नित्यमिति । वृद्धिः, औपकायनाः लामकायनाश्च, उपकलमकाः, औपकायनलामकायनाः इति द्वन्द्वे । उपकाः औपकायना इत्यद्वन्द्वेऽपि । एवमन्येष्वप्यूह्यम् । भ्राष्टकयः कापिष्ठलयः कार्ष्णाजिनयः कार्ष्णसुन्दरयः पैङ्गलयः कार्ष्णपि-

कुलयः कालशीकण्ठयः दामकण्ठयः जाटिल्कयः बाधिरकयः जातुकयः गाडुकयः नैदाघयः आवदग्धयः आडारकयः चाडारकयः प्रातिलोमयः आनुलोमयः प्रातानयः आनुपदयः आनभिम्लानयः खारी। बभ्रव्यः काशकृत्स्नयः सौधायुकयः काणकयः पार्णकयः कौशीतकयः लैखा(भ्रे? भ्रवे)याः शालाथलेयाः ... सौपिष्टाः मायूरकर्णाः काठेरणाः पातञ्जलाः इति॥

कौडिलाडिव्याड्यानिक्षित्यापिशलिसौधातकि(धौतकि?)भौरिकिमौलिकिशाल्मलिशालास्थलिकापिष्ठलिदैवदत्त्यादीनाम्॥

एषां स्त्रियां ष्यङ् स्यात्। कौडया लाड्या व्याड्या आविक्षित्या आपिशल्या सौधातक्या भौरिक्या मौलिक्या शाल्मल्या शालास्थल्या कापिष्ठल्या दैवदत्या॥

चौपयतचैकयतचैटयतबैल्वयतसैकयतानाञ्च॥

चौपयत्या चैकयत्या चैटयत्या बैल्वयत्या सैकयत्या इति॥

॥ अथ तद्धिते रक्ताद्यर्थाः ॥

तेन रक्तं रागात् (४. २. १)

रागो रञ्जनसाधनं, तद्वाचकात् तेन रक्तमित्यर्थेऽण् स्यात्[1]। कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं वसनम्। काषायम्।

वर्णाभ्यां द्वाभ्यां रक्तमित्यर्थे द्विवर्ण, अण्—

द्विगोर्लुगनपत्ये (४. १. ८८)

संख्यापूर्वः समासो द्विगुः। द्विगुसम्बन्धिनः प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययस्यापत्यार्थादन्यत्र लुक् स्यात्। द्विवर्णः पटः। अपत्ये तु न लुक्। द्वयोः पुरुषयोरपत्यं द्वैपुरुषिः।

१. 'स्याद' ग. पाठः

लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् (४. २. २)

ठस्येकः। कित्त्वाद् वृद्धिः। लाक्षया रक्तं लाक्षिकम्। रौचनिकम्। शाकलिकम्। कार्दमिकम्। अन्ताभ्यामणपीष्टः। शाकलम्। कार्दमम्। 'नील्या अन् वाच्यः' नील्या रक्तं नीलम्। शुक्लस्य वर्णान्तरकरणमेवात्र रञ्जनम्। तेन नील्यादेरपि स्यात् ॥ 'पीतात् कन्' पीतकम्। 'हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वाच्यः'॥ हारिद्रम्। माहारजनम्। महारजनं कुसुम्भम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः (४. २. ३)

नक्षत्रवाचिभ्यस्तेन युक्तः काल इत्यर्थेऽण् स्यात्। कृत्तिकाभिर्युक्तं कार्त्तिकम् अहः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः (६. ४. १४९)

सूर्यादिशब्दसम्बन्धी भसंज्ञस्योपधास्थितः।
यकारो लुप्यते तेन तैषं तिष्ययुतं दिनम् ॥

नक्षत्रगान्यपि तिष्यपुष्ययोरुक्त्यां च लोपोऽयमगस्त्यसूर्ययोः।
ङ्यामेव मत्स्यस्य नदीतिवाद् वचनानि सूत्रं प्रविभज्य वार्त्तिके॥

तिष्यपुष्ययोरित्युक्तत्वात् पौषं दिनमित्यपि ॥

लुबविशेषे (४. २. ४)

कालस्य दिनादिविशेषानुक्तौ प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ॥

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने (१. २. ५१)

प्रत्ययस्य लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः। कृत्तिकाभिर्युक्तः कालः कृत्तिकाः। कृत्तिकासु कर्म कुरुम्। विशेषोक्तौ तु न लुप् कार्त्तिकमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् (४. २. ५)

आभ्यां तेन युक्त इति जातस्याणः संज्ञायां लुप् स्यात्। श्रवणा पौर्णमासी। श्रावणीत्यपीष्टम्। अश्विनीनक्षत्रमश्वत्थः। तद्युक्तोऽश्वत्थो मुहूर्तः ॥

द्वन्द्वाच्छः (४. २. ६)

नक्षत्रद्वन्द्वाद् युक्तेऽर्थे छः स्यात् । ज्येष्ठामूलीयमहः । ज्येष्ठामूलीये कर्म कृतम् ॥

दृष्टं साम (४. २. ७)

तेन दृष्टं सामेत्यर्थेऽण् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम् ।

कलेर्ढक् (४. २. ८)

कलिना दृष्टं साम कालेयम् । 'दृष्टे सामन्यण् वा डिद् वाच्यः' । डित्वे टिलोपः । उशनसा दृष्टमौशनं साम । औशनसम् ।

गोत्रात् तस्येदमर्थे यो वुञादिः स इहेष्यते ।
दृष्टमौपगवेनेति सामौपगवकं भवेत् ॥

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ (४. २. ९)

वामदेव्यमिदं साम ड्यतास्तित्वात् स्वरे भिदा ।
यस्येति लोपतः सिद्धेर्डित्फलं चोभयोः स्वरे ॥

'तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः' (वा० ४. २. ८) द्वैतीयीकं द्वितीयं, तार्तीयीकं तृतीयम् । 'न विद्यायाः' (वा० ४.२.८) द्वितीया विद्या ॥

परिवृतो रथः (४. २. १०)

तेनाच्छादितो रथ इत्यर्थेऽण् स्यात् । वस्त्रेणाच्छादितो वास्त्रो रथः । चार्मणमनः । शकटाद्यपि रथत्वेन मन्यते ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः (४. २. ११)

गजास्तरणार्थो वर्णकम्बलः पाण्डुकम्बलः । तदाच्छादितो रथः पाण्डुकम्बली ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् (४. २. १२)

द्वीपिचर्म द्वैपं, तदेव वैयाघ्रम् । आभ्यामुक्तेऽर्थेऽञ् । द्वैपो रथः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने (४. २. १३)

अपूर्वत्वे द्योत्येऽणन्तः कौमारशब्दो निपात्यते। अनन्यपूर्वां कुमारीमूढवान् कौमारः पतिः। अनन्यपूर्वा पतिं प्राप्ता सा कुमार्येव (च?) कौमारीत्युभयत्रापि, स्त्रियाः अपूर्वत्वमिष्टं वृत्त्यादौ। भृङ्गारे तूक्तं —

'कौमारी सा भवेद् भार्या या कुमारः प्रपद्यते।
प्रपद्यते कुमारी यं स कौमारो मतः पतिः॥'

इति। अत्रानूढभार्यस्याद्या भार्या कौमारीति भेदः॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः (४. २. १४)

भुक्तशिष्टमुद्धृतं, पात्रवाचिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽण्। कंसे भुक्तशिष्टमन्नं कांसम्। स्थाली चेत् स्थालम्॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते (४. २. १५)

स्थण्डिलशब्दात् तत्र शयितर्यर्थे व्रते द्योत्येऽण्। व्रतेन स्थण्डिले शयिता स्थाण्डिलः॥

संस्कृतं भक्षाः (४. २. १६)

तत्र संस्कृतमित्यर्थेऽण् भक्षाश्चेत् संस्कृता इह।
दन्तैर्भक्ष्यं भक्षमाहुः पैठरास्तिलतण्डुलाः॥

शूलोखाद् यत् (४. २. १७)

शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम्। उखायां चेद्, उख्यम्॥

दध्नष्ठक् (४. २. १८)

इकः। 'यस्येति च'। दाधिकाः सक्तवः॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् (४. २. १९)

अस्माद् वा ठक्॥

इसुसुक्तान्तात् कः (७. ३. ५१)

इस् उस् इत्यन्तादुगन्तात् तकारान्ताच्च परस्य ठस्य कः स्यात्। च त्विकः। तत्र संस्कृतमौदश्वित्कम्। अणि, औदश्वितम्॥

१. 'के' क, ख, पाठः.

क्षीराड्ढञ् (४. २. २०)

क्षीरे संस्कृतः क्षैरेयः पृथुकः । संस्कृतत्वमात्रमत्रेष्टं न भक्ष्यत्वमिति रामः । तेन क्षैरेयी श्राणेत्यपीष्टम् । क्षीरस्य श्राणातः पृथक्त्वविवक्षया तत्र संस्कृतत्वं नेयम् ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् (४. २. २१)

पौर्णमासीवाचकेभ्यः मास्मिन्नस्तीत्यर्थे नाम्न्यण् स्यात् । पौषी पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति पौषो मासः । पूर्णो माश्चन्द्रः तत्सम्बन्धिनी पौर्णमासीति तत्सिद्धिः ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् (४. २. २२)

आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीत्याग्रहायणिको मासः । अश्विनीयुक्ता पौर्णमास्यश्वत्थः । तद्वान्मासो आश्वत्थिकः ।

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः (४. २. २३)

फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति फाल्गुनिकः फाल्गुनो वा मासः । इत्यादि ॥

सास्य देवता (४. २. २४)

अस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युः । इन्द्रो देवतास्येत्यैन्द्रम् । अश्वपत्यादित्वाद् गाणपतम् । पाशुपतम् । अदितिर्देवतास्य आदित्यम् । आदित्यदेवत्यमपि तथा । बार्हस्पत्यम् । वाजिदेवत्यं वाजिनमित्यण् । अत्र 'नस्तद्धिते' (६-४-१४४) इति टिलोपे प्राप्ते —

इनण्यनपत्ये (६. ४. १६४)

अनपत्येऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । अपत्ये तु मैधाव इति टिलोप एव ॥

मघवा बहुलम् (६. ४. १२८)

मघवन्नित्यङ्गस्य बहुलं तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋकार उगित्कार्यः । माघवतं माघवनम् । अत्र 'अन्' (६-४-१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ इन्द्राविष्णू देवतास्येत्यण् —

१. 'पि । श्री' क. पाठः ।

देवताद्वन्द्वे च (७. ३. २१)

वृद्धिहेतुतद्धिते परे देवताद्वन्द्वे उभयपदवृद्धिः स्यात् । ऐन्द्राग्न-वैष्णवम् । पत्युत्तरपदत्वाण्ण्ये वृद्धिः । ऐन्द्राबार्हस्पत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य (७. ३. २२)

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न । सौमेन्द्रम् ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य (७. ३. २३)

दीर्घात् परस्य वरुणस्य वृद्धिर्न । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घादित्यु-क्तेराग्निवारुणम् इति ॥

कस्येत् (४. २. २५)

कशब्दादुक्तार्थेऽण् स्यात् । इचान्तादेशः । कि अ. वृद्ध्याया-देशौ । को देवतास्येति कायं हविः ॥

शुक्राद् घन् (४. २. २६)

घस्य इय् शुक्रदेवत्यं शुक्रियम् ॥

अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः (४. २. २७

अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियं हविः । घघनोः स्वरे भेदः ॥

छ च (४. २. २८)

ताभ्यां छ च स्यात् । अपोनप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रीयम् । 'पैङ्गाक्षिपुत्रादिभ्यश्च वाच्यम्' । पैङ्गाक्षिपुत्रीयं तद्देवत्यम् । 'शत-रुद्राच्छश्च घश्च' (वा० ४-२-२८) शतरुद्रीयं, शतरुद्रियम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च (४. २. २९)

छ च स्यात् । महेन्द्रियम् । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट्ट्यण् (४. २. ३०)

सौम्यं हविः । टित्वान् ङीप् ॥

हलस्तद्धितस्य (६. ४. १५०)

---

१. 'यं वा द्' क. पाठः. २. 'आ' ग पाठः. ३. 'क्षी' क. ख. पाठ ,

हलः परस्य तद्धितयकारस्य ईति परे लोपः स्यात् । यस्येति लोपः । सौमी ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् (४. २. ३१)

ओर्गुणः । 'वान्तो यि–' (६-१-७९) इत्यवादेशः । वायव्यम् । ऋतव्यम् ।

रीङ् ऋतः (७. ४. २७)

कृत्सार्वधातुकाभ्याम् अन्यस्मिन् यादौ प्रत्यये च्वौ च परे ऋदन्तस्य रीङ् स्यात् । ङित्वादन्त्यस्य । पित्री य । 'यस्येति च' । पित्र्यम् । उषस्यम् ।

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च (४. २. ३२)

एभ्यश्छ च यच्च स्यात् । द्यावापृथिवीयम् द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरौ वायुसूर्यौ, तद्देवत्यं शुनासीरीयं शुनासीर्यम् । मरुत्वतीयम् मरुत्वत्यमित्यादि ॥

अग्नेर्ढक् (४. २. ३३)

आग्नेयम् । अग्नायीदेवत्यमप्याग्नेयम् । 'भस्याढे' (वा० ६-३-३) इत्यनेन स्त्रीभ्यो ढक्येव पुंवत्त्वनिषेधादिह पुंवत्त्वम् ॥

कालेभ्यो भववत् (४. २. ३४)

भवार्थे 'कालाट्ठञ्' (४-३-११) इत्याद्या वक्ष्यन्ते । तेऽत्रापि स्युः । ठञि मासदेवत्यं मासिकम् ॥

प्रावृष एण्यः (४. ३. १७)

प्रावृषेण्यम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् (४. २. ३५)

महाराजः कुबेरः । तद्देवत्यं माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकं तन्नक्षत्रदेवत्यम् । 'तदस्मिन् वर्तत इति नवयज्ञादिभ्यष्ठञ् वाच्यः' (वा०)। नवय-

आग्रयणं, तदस्मिन् वर्तत इति नाग्रयज्ञिकः शरत्कालः। पाकयज्ञिकं गृहम् ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः (४. २. ३६)

एते निपात्यन्ते। अन्त्ययोः पित्त्वं वाच्यम्। मातामही। पितामही। 'अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः'। अवेः क्षीरमविसोढम्। अत्र प्रत्ययसस्य षत्वं नेष्टम्। एवम्, अविदूसम्। अविमरीसम्। 'तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ'। फलशून्यो व्यर्थो वा तिलस्तिलपिञ्जः। तिलपेजः ॥

तस्य समूहः (४. २. ३७)

षष्ठ्यन्तात् समूहार्थेऽणादिः स्यात्। काकानां समूहः काकम्। बाकम्।

भिक्षादिभ्योऽण् (४. २. ३८)

एभ्यो वक्ष्यमाणबाधकोऽण् स्यात्। भिक्षाक्षेत्रकरीषगर्भिणीदक्षिणाङ्गारसहस्राथर्वन्चर्मन्युवतिपदातिपद्धतिभ्यः। भिक्षासमूहो भैक्षम्। क्षैत्रम्। कारीषम्। 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवत्त्वाद् गर्भिण्या ङीब्निवृत्तिः। गर्भिन् अ। 'इनण्य'नि (६-४-१६४) प्रकृतिभावः। गार्भिणम्। दक्षिणासमूहो दाक्षिणम्। आङ्गारम्। साहस्रम्। आथर्वणम्। चार्मणम्। युवतेरिह पुंवत्त्वं नेष्टम्। यौवतं यौवनम्। पादातं पाद्धतम्।

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् (४. २. ३९)

अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रशब्दोऽपत्यमात्रार्थः। औपगवानां समूह औपगवकम्। एवं, गार्ग्य अक —

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति (६. ४. १५१)

अनाकारादौ तद्धिते परे हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्। गार्गकम्। आकारादौ तु गार्ग्यायण इति यलोपो न। औक्ष-

कम्। औष्ट्रकम्। उरभ्रो मेषः। औरभ्रकम्। राजकम्। राजन्यकम्। राजपुत्रकम्। वात्सकम्। मानुष्यकम्। आजकम्। 'वृद्धाच्चेति वाच्यम्'। वार्धकम्। राजन्यमनुष्ययोः 'आपत्यस्य' इति यलोपे प्राप्ते। 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' (वा०, ६. ४. १६३) इति प्रकृतिभावः। सामूहिके तदन्तविधिरिष्यते। कौरुराजकम्। गौवत्सकम्।

केदाराद् यञ्च (४. २. ४०)

वुञ्च स्यात्। कैदार्यम्। कैदारकम्॥ (वा०) 'गणिकायाश्च यञ् वाच्यः'॥ गाणिक्यम्॥

ठञ् कवचिनश्च (४. २. ४१)

अस्मात् केदाराच्च समूहे ठञ्। 'नस्तद्धिते'। कावचिकम्। कैदारिकम्॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् (४. २. ४२)

ब्राह्मणसमूहो ब्राह्मण्यम्। माणव्यम्। वाडव्यम्। 'वृषाच्चेष्टम्'। वृषसमूहो वृष्यम्। 'अह्नः खः क्रतौ' (वा०) अहन् ईन् —

अह्नष्टखोरेव (६. ४. १४५)

अस्य टखयोः परयोरेव टिलोपः स्यात्। अह्नां समूहरूपः क्रतुः, अहीनः। 'पृष्ठाद् यः' पृष्ठाख्यानां साम्नां समूहरूपः क्रतुः पृष्ठ्यः। पृष्ठास्थ्नां समूहः, पृष्ठ्यमित्यन्ये (वा०) 'पर्शोर्णस् वाच्यः'॥

सिति च (१. ४. १६)

सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदाख्यम्, इति पदत्वेन भत्वाभावादोर्गुणो न। पार्श्वास्थीनि पर्शवः। तत्समूहः, पार्श्वम्॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् (४. २. ४३)

तदन्तं स्त्रियामेव । ग्रामसमूहो ग्रामतेत्यादि । 'गजाच्चेति वाच्यम्' (वा०) । गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् (४. २. ४४)

अनुदात्तादिभ्यस्त्वञ् [illegible] । कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च (४. २. ४५)

अञ् स्यात् । खण्डिकादिगणे [illegible] क्षुद्रकमालवेभ्यः ॥ खण्डिका छात्र, तत्समूहः खाण्डिकम् । 'अह्नष्टखोरेव' (६. ४. १४५) इति नियमादिह टिलोपाभावः ।

अल्लोपोऽनः (६. ४. १३४)

अन्नन्तस्य भस्याल्लोपः स्यात् । अह्नां समूहः आह्नम् । हालबन्धम् । युगवरत्राभ्यां व्यस्तं समस्तं च । यौगम् । वारत्रम् । यौगवरत्रम् । अनण्त्वात् 'अनि' (६. ४. १६७) इति प्रकृतिभावो न । [illegible]त्वादेव । शौनम् । 'क्षुद्रकमालवात् सेनायाम्' (ग.) क्षुद्रका मालवाश्च क्षत्रियाः । तेषां समूहरूपा सेना क्षौद्रकमालवी ।

चरणेभ्यो धर्मवत् (४. २. ४६)

'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यारभ्य तस्य धर्म इत्यर्थे चरणेभ्यो वुञ् 'छन्दोगादिभ्यः' इत्यादि वक्ष्यते । तत्समूहेऽपि तथैव स्यात् । शाखाभेदकृताः कठादिसंज्ञाश्चरणाख्याः । वुञि कठानां समूहः काठकम् । छन्दोगानां छान्दोग्यमित्यादि ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (४. २. ४७)

अचेतनेभ्यः, आपूपिकम् । पार्वतिकम् । 'तस्येदम्' हास्तिकम् । उगन्तात् ठस्य कः । धैनुकम् । सामूहिके तदन्तविधियुक्तेर्वानहास्तिकम् । सुधेनूनां समूह इत्यत्र —

---

१. 'कादिभ्यो' ख. पाठः । २. 'शा. कठा', क' क. पाठः.

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् (७. ३. २५)

एतन्त्रयान्तस्याङ्गस्य वृद्धिनिमित्ततद्धिते परे पूर्वपदस्य वृद्धिः स्याद् उत्तरपदस्य तु वा स्यात् । सौधेनुकम् सौधेनुकम् । 'धेनोरनञ इति वाच्यम्' (वा०) इति ठगभावेऽणि प्राग्वद् वृद्धिः । आधैनवम् आधेनवम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् (४. २. ४८)

आभ्यां क्रमाद् यञ्छौ वा स्तः । कैश्यम् । अचित्तत्वाट्ठकि कैशिकम् । आश्वीयम् । आश्वम् ॥

पाशादिभ्यो यः (४. २. ४९)

पाशतृणधूमाङ्गारशलवातपिटकपिटाकपटाकशकटहलनडवन-भ्यश्च समूहे यः । 'इनित्रकठ्यचश्च' इति लिङ्गशासनात् स्त्रीत्वम् । पाशानां समूहः, पाश्या । तृण्या । धूम्या । अङ्गार्या । शलं शलवरोम, शल्या । पटाकः पताका, पटाक्या । टीकासर्वस्वे तु गलसमूहो गल्या । पोटगलो नलतृणं, तत्समूहः पोटगल्येति चोक्तम् ॥

खलगोरथात् (४. २. ५०)

एभ्योऽपि यः स्यात् । खलीणः[1], खल्या । गव्या । रथ्या ॥

इनित्रकठ्यचश्च (४. २. ५१)

खलादेः क्रमादेते च स्युः । प्राग्वत् स्त्रीत्वम् । खलिनी । गोत्रा । रथकठ्या । 'इनिस्त्वन्येभ्योऽपि' । उलूकिनी । रथिनी । 'ऊकोन्दुमौ समूहार्थौ' । समूहस्यानेकार्थविवक्षायाम्[2] ' ऊकिनी । उन्दुमिनी ॥

विषयो देशे (४. २. ५२)

कस्यचिन्नियतोऽर्थो विषयः । षष्ठ्यन्तात् तस्य नियतो देश इत्यर्थेऽण् स्यात् । शिबीनां देशः, शैबः ॥

---

१. 'भ्यो यः' क. ख. पाठः. २. 'र्थौ । तत्वम्' क. पाठः.

राजन्यादिभ्यो वुञ् (४. २. ५३)

राजन्यानां तु नियतो देशो राजन्यकः स्मृतः ।
एवं मालवकस्त्रैगर्तकः शैलूषकस्तथा ॥
शालङ्कायनको बाभ्रव्यको वैराटकादयः ।

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ (४. २. ५४)

क्रमात् स्तः । भौरिकीणां देशो भौरिकिविधः । मौलिकिविधः । ऐषुकारिभक्तः । सौवीरभक्त इत्यादि ॥

सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु (४. २. ५५)

छन्दोवाचिभ्यः सोऽस्यादिरित्यर्थे प्रगाथे वाच्येऽण् स्यात् । अनुष्टुप् आदिर्यस्य प्रगाथस्य स आनुष्टुभः । बार्हतः । ऋक्सङ्घातः प्रगाथाख्यः । (वा०) 'छन्दसः स्वार्थे क्वचिदण् वाच्यः' । अनुष्टुबेवानुष्टुभम् । गायत्रम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः (४. २. ५६)

सोऽस्य प्रयोजनं सोऽस्य योद्धार इत्यर्थे संग्रामे वाच्ये अणादिः स्यात् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य, सौभद्रो रणः । भरता योद्धारोऽस्य, भारतं युद्धम् । एवं स्त्रीप्रयोजनः स्त्रैणो रणः ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः (४. २. ५७)

तदस्यां प्रहरणसाधनमित्यर्थे, क्रीडायां वाच्यायां णः स्यात् । अणि ङीब्भयाण्ण उक्तः । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायामिति दाण्डा । मौष्टा ॥

घञः सास्यां क्रियेति ञः (४. २. ५८)

घञन्तात् सा क्रियास्यामस्तीत्यर्थे ञः स्यात् । अस्यामित्युक्त्या स्त्रीलिङ्गमेव विशेष्यम् । ध्वजपातः क्रियास्यामस्तीति, ध्वाजपाता तिथिः । मौसलपाता भूमिः ॥

---

१. '[illegible]' इ. पाठः.

श्येनतिलस्य पाते ञे (६. ३. ७१)

ञान्ते पातशब्दे परेऽनयोर्मुम् स्यात् । श्येनपातोऽस्यामस्तीति श्यैनम्पाता मृगया । तैलम्पाता पितृक्रिया ॥

तदधीते तद्वेद (४. २. ५९)

अनयोरर्थयोरण् स्यात् । प्रायेण ग्रन्थपरेभ्य एवेष्टम् । व्याकरणमधीते वैयाकरणः । 'न य्वाभ्याम्—'(७. ३. ३) इत्यैच् । निमित्तं वेद नैमित्तः । तित्तिल्यादिभिः कृतास्तैत्तिलिजाजलिलाङ्गलिनो नाम ग्रन्थाः । तानधीते इत्यणि 'अनो—'(६. ४. १६४) ति प्रकृतिभावे प्राप्ते, 'सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणां टिलोपो वाच्यः' ॥ (वा० ६. ४. १४४) तैतिलः । जाजलः । लाङ्गलः । द्वौ वेदावधीते द्विवेदः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये'(४. १. ८८) इत्यणो लुक् ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् (४. २. ६०)

क्रतुनाम्न उक्थादेः सूत्रान्ताच्चार्थद्वये ठक् स्यात् । अग्निष्टोममधीते वेद वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । क्रतुभिस्ताद्विधिभागो लक्ष्यते । उक्थाख्यं सामलक्षणमधीते वेद वा औक्थिकः । सूत्रान्तात्—साङ्ग्रहसूत्रिकः । 'कल्पसूत्रात् त्वणिष्ट' । कालपसूत्रः । उक्थादि(भ्य)स्तु 'उक्थलोकायतन्यायन्यासपुनरुक्तयज्ञचर्चाक्रमेतरश्लक्ष्णसंहितासङ्घाटपदक्रमेभ्यः' । औक्थिकः । लौकायतिकः । ऐत्त, नैयायिकः । नैयासिकः । पुनरुक्तस्य लक्षणमधीयानः पौनरुक्तिकः । याज्ञिकः । चर्चा विचारग्रन्थः । चार्चिकः । क्रमादन्यत् सर्वमधीयन् क्रामेतरिकः । श्लाक्ष्णिकः । सांहितिकः । सांघाटिकः । तुल्यौ । पादक्रमिकः । 'वृत्तिसङ्ग्रहायुर्वेदगुणगणानुपदद्विपदज्योतिषगणितानुसूलक्ष्यलक्षणेभ्यः' । वार्त्तिकः । साङ्ग्रहिकः । आयुर्वेदिकः । गुणत्रिगुणीति हरः । गौणिकः । गण-

---

१. 'त्तिकः' ख. पाठः. २. 'ह्र' क. पाठ.

पाठो गणः। गाणिकः। आनुपदिकः। मन्दिग्धे द्विपदं जानन् द्वैपदिकः। ज्यौतिषिकः। गाणितिकः। अनुमूर्नाम ग्रन्थः। उगन्ताट्टस्य कः॥

केऽणः (७. ४. १३)

कप्रत्यये परेऽणो ह्रस्वः स्यात्। आनुसुकः। लाक्षिकः लाक्षणिकः। मौहूर्तिकश्चोक्थादिरिति स्वामी। 'आख्यानाख्यायिकाभ्याम्।' एते कथाभेदौ। यवक्रीतेत्याख्यानम्। वासवदत्तेत्याख्यायिका। यावक्रीतिकः। वासवदत्तिकः। 'इतिहासपुराणाभ्याम्' ऐतिहासिकः। पौराणिकः। 'लक्षणकल्पान्तात्'। आश्वलक्षणिकः। मान्त्रकल्पिकः। 'विद्यान्तादनङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वात्' शाब्दविद्यां विदन् शाब्दविद्यिकः। 'अङ्गादिपूर्वात् त्वणेव'। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रिभागा विद्या त्रिविद्या वेदत्रयं, तद्वित् त्रैविद्यः। द्विगुत्वे तु 'द्विगोर्लुगि'त्यणो लुकि त्रिविद्य इत्येव। 'पदोत्तरपदादिकन्'। प्रगृह्यपदिकः। शतपष्ठ्यादेः 'पथः षिकन्'। शतपथं ब्राह्मणभेदः। शतपथिकः। षष्टिपथिकः। षित्त्वाच्छतपथिकी। शातपथ इत्यणपीति दण्डनाथः। 'सर्वसादेर्लुक्।' सर्ववेदानधीयन् सर्ववेदः। सशब्दादेस्तु, सवार्तिकमधीयन् सवार्तिकः॥

क्रमादिभ्यो वुन् (४. २. ६१)

क्रमपदशीक्षामीमांसासामभ्यः। क्रममधीते वेद वा, क्रमकः। पदकः। शिक्षकः। मीमांसकः। सामकः॥

अनुब्राह्मणादिनिः (४. २. ६२)

ब्राह्मणसदृशं ग्रन्थमधीते अनुब्राह्मणी॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् (४. २. ६३)

वसन्तवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरप्रथमचरमानुगुणकल्पाथर्वभ्यः। वसन्तेऽध्येयस्तद्वर्णनरूपो वा ग्रन्थो वसन्तः। तमधीते वासन्तिकः। वार्षिकः। प्रथमं भागं विदन् प्राथमिकः। चारमिकः। आनुगुणिकः। काल्पिकः। आथर्वणिकः। अस्य दाण्डिनाद्युक्त्या टिलोपाभावः॥

प्रोक्ताल्लुक् (४. २. ६४)

'तेन प्रोक्तमि'त्यर्थे प्रत्ययो वक्ष्यते तदन्तादध्येतृवेदित्रोर्जातस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, तदधीते वेद वा पाणिनीयः। स्त्रियां पाणिनीया। अण्यन्तेऽपि ङीप् स्यादिति भेदः॥

सूत्राच्च कोपधात् (४. २. ६५)

कोपधात् सूत्रवाचकादध्येतृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। संख्या-कनन्तादेवेष्टम्। अष्टकमिति पाणिनीयं, तदधीते इत्यष्टकः॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (४. २. ६६)

प्रोक्तप्रत्ययान्तानि यानि छन्दोब्राह्मणानि तान्यध्येतृवेदित्रर्थयुक्तान्येव प्रयुज्यन्ते न स्वतन्त्रम्। 'तेन प्रोक्तमि'(४-३-१०१)त्यत्र तित्तिर्यादेश्छण् वक्ष्यते। तित्तिरिभिः प्रोक्तं वेदमधीयते तैत्तिरीया इत्येव प्रयोज्यम्। तित्तिरिभिः प्रोक्तं तैत्तिरीयमित्येवं न प्रयोज्यमित्यर्थः। प्रोक्ताधिकारे चेदं विस्तरिष्यते। छन्दोब्राह्मणेभ्योऽन्यत्र तु पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं सूत्रम्। शौनकीया शिक्षेत्येतावत्प्रयोगोऽप्यस्ति। यजूंषि तैत्तिरीयाणीति सुरार्युक्तिस्तु। तित्तिरीणां समूहस्तैत्तिरं, तत्सम्बन्धि तैत्तिरीयमिति वृद्धाच्छेन साध्येति॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि (४. २. ७४)

तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे देशे वाच्ये नाम्न्यण् स्यात्। उदुम्बरवत्त्वादौदुम्बरो नाम देशः॥

तेन निर्वृत्तम् (४. २. ६८)

अत्रार्थे देशनाम्न्यण्। तेनेति हेतौ कर्तरि वा तृतीया। सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्री परिखा। कुशाम्बेन कृता, कौशाम्बी नगरी॥

तस्य निवासः (४. २. ६९)

अत्रार्थेऽपि देशे नाम्न्यण्। ऋजुनावां निवासः, आर्जुनावः॥

अदूरभवश्च (४. २. ७०)

तस्य अदूरभव इत्यर्थेऽपि देशनाम्न्यण् । विदिशाया अदूरं नगरं, वैदिशम् । शेषात् प्रागेषु चतुर्ष्वर्थेषु तुल्यं प्रत्ययाः ॥

ओरञ् (४. २. ७१)

उवर्णान्ताच्चातुरर्थिकोऽञ् स्यात् । अणञोः स्वरे भेदः । कंकटेलुशब्दात् काकटेलवम् ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् (४. २. ७२)

बह्वच्प्रकृतिको यो मतुप् तदन्तादुक्तार्थेष्वञ् स्यात् । शार्यणावतम् । शर्यणावन्नाम सरः ॥

बह्वचः कूपेषु (४. २. ७३)

बह्वचः शब्दात् कूपनाम्न्यञ् । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः ।

उदक् च विपाशः (४. २. ७४)

विपाश उदक्कूलगेषु कूपेषु वाच्येष्वबह्वचोऽप्यञ् । दत्तेन निर्वृत्तो, दात्तः कूपः ॥

सङ्कलादिभ्यश्च (४. २. ७५)

एभ्यश्चातुरर्थिकोऽञ् । सङ्कलेन निर्वृत्तः, साङ्कल इत्यादि ।

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु (४. २. ७६)

सौवीरगेषु साल्वगेषु प्राग्देशगेषु च स्त्रीलिङ्गेषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे— दत्तामित्रकृता, दात्तामित्री नगरी । साल्वे— वैधूमाग्नी वत्कृता । प्राक्षु— ककन्दकृता, काकन्दी पूः ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽण् (४. २. ७७)

ओरञोऽपवादः । सुवास्तोर्नद्या अदूरं, सौवास्तवं नगरमित्यादि ।

रोणी (४. २. ७८)

रोणीशब्दात् कूपाभिधायकोऽण् । रौणः कूपः । तदन्तादपि । आजकरोणः ॥

1. 'कर्कटेलु'रिति. 2. 'आजकरोण' इति ...

कोपधाच्च (४. २. ७९)

अण् स्यात् । कुकवाकुकृतं, कार्कवाकवम् । कार्णच्छिद्रकः कूपः । औराणि कूपाणि च प्राप्तेऽण् ॥

वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः (४. २. ८०)

अरीहणादिभ्यः सप्तदशभ्यो गणेभ्यः क्रमाद् वुञादयः सप्तदश स्युः । अरीहणादेर्वुञ् — आरीहणकम् । द्रौघणकम् । कृशाश्वादेश्छण् — काशाश्वीयम् । ऋश्यादेः कः — ऋश्यकम् । अश्मकम् । कुमुदादेष्ठच् — कुमुदिकम् । काशादेरिलः —

काशिलो वनिलः कर्पूरिलः कर्दमिलस्तथा ।
पलाशिलः कण्टकिलस्तृणिला देशवाचकाः ॥

तृणादेः सः — तृणसः । प्रेक्षादेरिनिः — प्रेक्षी । अश्मादे रः — अश्मरः । सख्यादेर्ढञ् — साखेयम् । सङ्काशादेर्ण्यः — साङ्काश्यः । काम्पिल्यः । बलादेर्यः — बल्यम् । पक्षादेः फक् — पाक्षायणः । कर्णादेः फिञ् — कार्णायनिः । सुतङ्गमादेरिञ् — सौतङ्गमिः । 'इतः स्त्रियां ङीष् वाच्यः । सौतङ्गमीति नवर्यादौ । प्रगदिन्नादेर्ञ्यः । 'नस्तद्धिते' (६-४-१४४) । प्रागद्यम् । वराहादेः कक् — वाराहकम् । कुमुदादेष्ठक् — कौमुदिकम् । देशनामत्वादप्रसिद्धेर्गणानुक्तिः ॥

जनपदे लुप् (४. २. ८१)

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । 'लुपि युक्तवद्' इति (१-२-५१) प्रकृतिवल्लिङ्गवचने । कुरूणां निवासो जनपदः, कुरवः । प्रकृतेर्बहुत्वाद् बहुवचनम् ॥

विशेषणानां चाजातेः (१. २. ५२)

विशेषणानां च प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । रम्याः कुरवः । जातिवाचिनां तु जनपदनीवृदादीनां स्वलिङ्गवचने एव । कुरवो नीवृत् ।

एवं प्राक्तनमनेनोक्तमेव निराचष्टे पाणिनिः—

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् (१. २. ५३)

लुपि प्रकृतिवल्लिङ्ग[illegible] [illegible] इत्यादिवत् कुरव इत्यादीनामपि संज्ञाप्रामाण्यादेव सिद्धेः ॥

लुब्योगाप्रख्यानात् (१. २. ५४)

'जनपदे लुब्' इति (४-२-८१) [illegible]। कुरूणां निवास इत्यादियोगार्थस्याप्रख्यानात् [illegible] [illegible]तीनः इति ॥

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् (१. २. ५५)

शब्दे च कुर्वादियोगार्थ[illegible] सति तत्कुलोच्छेदे संज्ञाया अभावः स्यात्। [illegible] जनपदस्य तत्संज्ञा इति। वैदिशो जनपदः औदुम्बर इत्यादौ लुब् नेष्टः।

वरणादिभ्यश्च (४. २. ८२)

एभ्यश्चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात्। वरणानामदूरं नगरं वरणाः। शिरीषाः ग्रामः। अस्य शैरीषकः शिरीषक इति चेष्टम्। गोदौ नाम ह्रदौ। तयोरदूरभवौ गोदौ ग्रामः। प्रकृतेर्द्वित्वाल्लुपि द्वित्वम् ॥

एवं तक्षशिलोपान्तभूमिस्तक्षशिला किल।
मधुरोज्जयिनी काञ्चीन्यायाकृतिगणस्त्वयम् ॥

खलतिको विन्ध्यः, तस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि। खलतिकादेर्लुपि वचनमेव प्रकृतिवदित्येकवचनं, लिङ्गं तु वनस्यैव ॥

शर्कराया वा (४. २. ८३)

अणो वा लुप्। शर्करात्रास्तीति शर्करा। अयं देशः शार्करः ॥

ठक्छौ च (४. २. ८४)

शार्करिकः । शर्करीयः । कुमुदादित्वात् ठच्, वराहादित्वात् कक् चास्ति । ठचि शर्करिकः । ककि 'केऽणः' (७-४-१३) इति ह्रस्वः । शार्करकः ॥

नद्यां मतुप् (४. २. ८५)

नद्यां वाच्यायाम् उक्तार्थेष्वण्बाधको मतुप् स्यात् ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् (६.३.११७)

अजिरादिवर्जितस्य बह्वचः शब्दस्य मतौ परे नाम्नि दीर्घः स्यात् ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः (८. २. ९)

मान्तान्मोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्च यवादिवर्जिताच्छब्दात् परस्य मतोरादेर्वः स्यात् । उदुम्बरावती नाम नदी । वीरणावती । अजिरादेस्तु न दीर्घः । अजिरवती । पुलिनवती ॥

शरादीनां च (६. ३. १२०)

एषां मतौ नाम्नि दीर्घः स्यात् । शरावती नदी ।

एवं मुनीवती सिन्धुः कपीवत्यप्यहीवती ।
संज्ञायामिति सूत्रेण नाम्नि वत्वमिदं मतोः ॥

भागीरथी भैमरथी तन्निर्वृत्तं नदीद्वयम् ।
तत्र नद्यां मतुब् नेष्टो निर्वृत्तेऽणेव चेष्यते ॥

मध्वादिभ्यश्च (४. २. ८६)

एभ्यश्चातुरर्थिको मतुप् । मधुमान् देशः । बिसवान् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् (४. २. ८७)

डित्वाट्टिलोपः । कुमुद्मत् ॥

झयः (८. २. १०)

झयः परस्य मतो वः स्यात् । कुमुद्वान् देशः । नड्वान् । वेत-

स्यात् । अत्रादुपधत्वाद् वः । 'महिषाच्चेति वाच्यम्' (वा० ४२-८-७) महिष्मान् नाम देशः ॥

नडशादाड्ड्वलच् (४. २. ८८)

टिलोपः । नड्वलः । शादः शष्पः । तद्वान् शाद्वलः । शाद्वला दूर्वेति नीलत्वोपचारात् ॥

शिखाया वलच् (४. २. ८९)

शिखावलं नाम नगरम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः (४. २. ९०)

उत्करीयो देशः । पिप्पलीयः ॥

नडादीनां कुक् च (४. २. ९१)

एषां छः कुक् च । नडप्लक्षबिल्ववेणुवेत्रवेतसतृणकाष्ठेक्षुकपोतानाम् । नडकीयम् । प्लक्षकीयम् । बिल्वकीयम् । वेणुकीयमित्यादि । 'कुञ्चाया ह्रस्वश्च' (ग० सू०) कुञ्चकीयम् । 'तक्ष्णो नलोपश्च' (ग. सू०) तक्षकीयम् । एषु बिल्वकीयादीनां भवाद्यर्थेऽणि कृते

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् (६. ४. १५३)

एभ्यः परस्य छस्य भसंज्ञानिमित्ते तद्धिते परे लुक् स्यात् बिल्वकीये भवो बैल्वकः । वैणुक इति ॥

शेषे (४. २. ९२)

इतः परं शिष्टेषु तत्रजातादितस्येदमन्तेष्वर्थेषु तुल्यं प्रत्यया उच्यन्ते । अस्यान्योऽप्यर्थः । उक्तादन्यत्रार्थेऽप्यण् स्यात् । चक्षुषा गृह्यते इति चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । दृषदि पिष्टा, दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्णा, औलूखलाः । अश्वैरुह्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते, चातुरः शकटः । चतुर्दश्यां दृश्यते, चातुर्दशं रक्षः । कुणपमत्ति, कौणपः । भृङ्गारे त्वणोऽन्येऽपि प्रत्यया उक्तादन्यत्रार्थे दर्शिताः । कलिं कुर्वन्त्यस्मा इति कालेयं गन्धद्रव्यम् । अग्निः पत-

१. 'पृषदा' क. ख. ग. ङ. च. छ. पाठः

त्यस्मादाग्नेयो ग्रावा । नद्यः स्यन्दन्तेऽस्मान्नादेयः शैलः । कुक्षिं रक्षन्त्यस्मात् कौक्षेयकः कृपाणः इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् घखौ (४. २. ९३)

आभ्यां शेषे जाताद्यर्थे क्रमात् घखौ स्तः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । अवाक्तीरमवारम् । परतीरं पारम् । 'व्यस्ताद् विपर्यस्ताच्च' अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः ॥

ग्रामाद् यखञौ (४. २. ९४)

ग्राम्यः । ग्रामीणः । कत्र्यादित्वाद् ग्रामेयकोऽपि ॥

कत्र्यादिभ्यो ढकञ् (४. २. ९५)

ढस्य एय् । कत्र्युम्भकुम्भिकुण्डिनपुष्करपुष्कलमोदनमाहिष्मतीवर्मतीनगरग्रामेभ्यः । कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । तेषु जातादिः । कात्रेयकः । कत्रिरिति बहुव्रीहिर्नेति हरः । औम्भेयकः । कौम्भेयकः । कौण्डिनेयकः । पौष्करेयकः । पौष्कलेयकः । मौदनेयकः । माहिष्मतेयकः । वार्मतेयकः । नागरेयकः । संज्ञाशब्दान्नगरादेव ढकञ् । प्रसिद्धात्तु नागरः । 'कुल्याया यलोपश्च' (ग. सू०) कौलेयकं जलम् ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु (४. २. ९६)

कुले गृहे भवत्वात्, कौलेयकः श्वा । कौक्षेयकः खड्गः । ग्रैवेयको ग्रीवालङ्कारः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् (४. २. ९७)

नदीमहीश्रावस्तीवाराणसीकौशाम्बीवनकौशाम्बीसाल्वापूर्वनगरीपूर्वनगिरिभ्यः । नादेयः । माहेयः । श्रावस्तेयः । वाराणसेयः । कौशाम्बेयः । वानकौशाम्बेयः । साल्वेयः । पौर्वनगरेयः । पौरेयः । वानेयः । गैरेयः । 'बडवाया वृषे' (ग. सू०) बडवायाः पतित्वेन सम्बन्धी, बाडवेयो वृषः ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् (४. २. ९८)

दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

---

१. 'श्रावस्ती' इति, २. 'नव' इति च काशिकायां.